

Т. І. СІДЛЕЦЬКА

**ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ
КУЛЬТУРИ
ЧАСТИНА І**

Міністерство освіти і науки України
Вінницький національний технічний університет

Т. І. СІДЛЕЦЬКА

**ІСТОРИЯ УКРАЇНСЬКОЇ
КУЛЬТУРИ
ЧАСТИНА I
Навчальний посібник**

Вінниця
ВНТУ
2016

УДК 930.85(477)(075)

ББК 71-7я73

С34

Рекомендовано до друку Вченою радою Вінницького національного технічного університету Міністерства освіти і науки України (протокол № 8 від 27 березня 2014 р.)

Рецензенти:

О. К. Струкевич, доктор історичних наук, професор

О. А. Мельничук, доктор історичних наук, професор

С. В. Виткалов, кандидат мистецтвознавства, доцент

Сідлецька, Т. І.

С34 Історія української культури. Ч. I: навчальний посібник / Т. І. Сідлецька. – Вінниця : ВНТУ, 2016. – 119 с.

Посібник створений відповідно до програми дисципліни «Історія української культури». В ньому висвітлюються особливості розвитку української культури з найдавніших часів до початку XXI ст. Є словник термінів, контрольні запитання, тестові завдання, список використаної та рекомендованої літератури.

Може бути використаний для підготовки до семінарських занять, виконання самостійної роботи, підготовки до заліків та іспитів, для самоосвіти. Посібник стане корисним також викладачам вищих навчальних закладів та широкому колу читачів.

УДК 930.85(477)(075)

ББК 71-7я73

З М І С Т

Передмова	4
1 Джерела формування української культури	5
1.1 Первісні культури на території сучасної України	5
1.2 Культура кімерійців, скіфів, сарматів	8
1.3 Культура античних полісів Північного Причорномор'я.....	11
1.4 Культура давніх слов'ян	15
2 Культура Київської Русі, Галицько-Волинського князівства	23
2.1 Вплив християнства на формування нового типу культури.....	23
2.2 Розвиток освіти та наукових знань	25
2.3 Література	29
2.4 Архітектура та образотворче мистецтво.....	33
2.5 Музична культура	39
3 Українська культура XIV – першої половини XVII ст.	43
3.1 Соціально-політична і культурна ситуація на українських землях	43
3.2 Розвиток освіти і науки.....	44
3.3 Розвиток друкарства. Перші українські стародруки	49
3.4 Література	50
3.5 Особливості архітектури та образотворчого мистецтва	52
3.6 Культура козацтва	57
4 Українська культура другої половини XVII – XVIII ст.	62
4.1 Особливості українського бароко	62
4.2 Освіта і наука	63
4.3 Література	66
4.4 Архітектура	69
4.5 Образотворче мистецтво	73
4.6 Музика і театр.....	77
5 Українське культурне відродження XIX ст.	84
5.1 Освіта і наука	85
5.2 Розвиток літератури	89
5.3 Архітектура та образотворче мистецтво.....	94
5.4 Музична і театральна культура.....	102
Контрольні питання	108
Список використаної та рекомендованої літератури	108
Тести	110

ПЕРЕДМОВА

Пропонований навчальний посібник розрахований на студентів, які вивчають дисципліну «Історія української культури». Праця допомагає збагатити та поглибити художній досвід студентської молоді, забезпечити орієнтацію в культурному просторі, сприяти формуванню наукового світогляду. Першочергове завдання, яке поставив перед собою автор – акцентувати увагу студентів на пізнанні найкращих зразків культурної спадщини України; формуванні потреби звертатися до духовних і матеріальних надбань українського народу як невичерпного джерела нових ідей, нестандартних рішень, що в кінцевому підсумку збагатить особистість, формуватиме духовність.

Посібник дає можливість читачеві долучитися до духовної скарбниці, створеної українським народом упродовж усієї історії існування. Від рівня засвоєння цих надбань суттєво залежать розвиток почуттєво-образного сприйняття суспільних явищ та художніх цінностей, світоглядні позиції фахівця, загалом його загальна культура, здатність використовувати ці здобутки у вирішенні актуальних проблем сучасності.

Навчальний посібник підготовлений на основі програми, розробленої на кафедрі «Філософії та гуманітарних наук» Вінницького національного технічного університету.

Структурно посібник побудований за тематично-хронологічним принципом. У ньому відображено головні історичні етапи, специфіку і загальні напрями розвитку української культури. Подано відомості з історії писемності, освіти і науки, літератури, архітектури, образотворчого мистецтва, музики, театру й кіно. Українська культура розглядається як цілісне своєрідне, унікальне явище в площині європейського культурного простору.

Навчальний посібник «Історія української культури» спрямовує студентів оберігати та розвивати культурні надбання і українські мистецькі традиції.

Автор бажає читачеві творчих успіхів і справжнього естетичного задоволення на шляху художнього пізнання української культурної спадщини.

1 ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

1.1 Первісні культури на території сучасної України

Перші ознаки людського життя на теренах України належать до періоду *палеоліту* (давньокам'яного віку), що охоплює величезний проміжок часу від 1,5 млн до 12 тис. рр. до н. е. У свій час, палеоліт поділяється на *верхній* (1,5 – 1 млн рр. до н. е.), *середній* (100 – 40 тис. рр. до н. е.) і *нижній* (40 – 12 тис. рр. до н. е.). У кожному з цих періодів існували археологічні культури, назви яких відповідають найбільш характерним місцям їх знайдення. Однак учені зазначають, що в такій періодизації не повністю враховані досягнення культурного розвитку, вони зводяться лише до матеріалу й техніки обробки каменю, виготовлення з нього знарядь праці, зброї, житла тощо. Ранньому палеоліту відповідають шельська та ашельська, середньому – мустьєрська, а пізньому (верхньому) палеоліту – оріньякська, солютрейська та мадленська культури. Носіями культур раннього палеоліту були *Homo habilis* (людина вміла), (пітекантроп, синантроп тощо), середнього – неандерталець, а пізнього – кроманьйонець.

У добу палеоліту люди використовували грубо оброблені кам'яні знаряддя поруч із кістяними та дерев'яними. Займалися мисливством, збиральництвом, вміли добувати і підтримувати вогонь, що було найбільшим досягненням людства кам'яного віку. Первісні люди навчилися будувати примітивні житла – землянки та напівземлянки, в яких рятувалися від холоду. На сьогодні на території України відкрито і досліджено близько 800 стобянок людей пізнього палеоліту. Вони поділені в археології на п'ять груп: закарпатську, дністровську, волинську, середньодніпровську і степову. Причому вітчизняні вчені зазначають, що Мезинська, Кирилівська, Межиріцька, Гінцівська стобянки не мали аналогів у Європі. Це підтверджується численними матеріалізованими пам'ятками духовної культури палеоліту. До них відносять розписані червоною вохрою лопатку і дві щелепи мамонта (Мезин), розписаний череп мамонта (Межиріч), прикрашені різноманітними лініями, крапками, геометричними фігурами бивні мамонта (Гінці й Кирилівська стобянка), а також низку виробів із кістки, рогу, каменю. Так, на Мезинській стобянці знайдено багато музичних інструментів з кісток мамонта: флейти, ударні тощо. Також тут знайшли стилізовані й реалістичні жіночі статуетки – культ Матері-Землі як продовжувачки роду людського. На основі аналізу

пам'яток матеріальної та духовної культури палеоліту вчені дійшли висновку, що саме в цей період відбулося зародження мистецтва.

У добу **мезоліту** (12 – 6 рр. до н. е.) в Україні існували *Азільська* й *Тарденуазька* культури, для яких притаманні поява макролітів, мікролітів, лука, стріл, кам'яних сокир, приручення собаки. Печерний живопис змінився наскельним. Пам'ятки цього виду мистецтва відкриті в Криму, Одеській та Запорізькій областях.

Визначною пам'яткою духовного життя населення періоду мезоліту є Кам'яна Могила поблизу с. Терпіння Мелітопольського району Запорізької області. Це курганоподібна височина із численними скелями, печерами і гротами. Тут знайдено велику кількість різноманітних зображень: схематизовані фігури людей, тварин, знаки у вигляді геометричних фігур тощо.

Доба **неоліту** (7 – 4 тис. років до н. е.) характеризується величезними змінами у розвитку людської цивілізації. Досягнення людства у неоліті називають неолітичною революцією, тому що в цей період люди перейшли від привласнюючого типу господарства до відтворюючого. Вони почали вести осілий спосіб життя, приручили диких травоядних тварин і перейшли до скотарства, масово почали займатися землеробством. У техніці обробки кам'яних знарядь праці починають застосовуватися нові прийоми: шліфування, розпилювання, свердління тощо. З'являється керамічний посуд, прикрашений орнаментом.

У період неоліту виникають нові культури – *ямково-гребінцева* і *лінійно-стрічкова кераміка*, *Буго-Дністровська*, а також *культура Боян*. Останню визначають не як окрему культуру, а як пратрипільську. На теренах України вчені нараховують близько 700 неолітичних стоянок. Мистецтво доби неоліту представлено багатством орнаментованої кераміки, реалістичної скульптури, наскельними зображеннями.

Основу господарської культури в період неоліту та енеоліту становили землеробство і скотарство, технічна творчість і архітектура. В VI ст. до н. е. люди починають будувати наземні житла, в конструкції яких використовувалися глина, лоза, очерет. У цей час виникають архітектурні споруди з великих каменів (мегалітів). До мегалітичної архітектури належать менгіри, дольмени та кромлехи, що мали релігійно-культурне призначення.

У добу неоліту виникає **трипільська культура**, що існувала у IV – II тис. до н. е. на території, яка охоплює землі теперішніх Правобережної

України, Румунії, Молдови та Польщі. Назву цієї культури дано за першим місцем її виявлення біля с. Трипільля поблизу Києва. Трипільську культуру відкрив наприкінці XIX ст. відомий український археолог В. Хвойка.

Трипільські племена мешкали поселеннями на берегах річок. Поселення складалося з десятків будинків, розташованих по колу. Будинки трипільців були одно- чи двоповерховими і мали прямокутну форму. Житла мали округлі вікна, двосхилий дах, піч з лежанкою, комору, жертвник і місце для роботи. Стіни були дерев'яні, обмащені глиною. Фасад будівлі фарбували у жовтий або червоний кольори. Поряд із житлами у трипільських поселеннях були будівлі ритуального призначення.

Основними заняттями трипільців були скотарство та землеробство. Вони вирощували пшеницю, ячмінь, овес, розводили велику рогату худобу, коней, свиней. Займалися полюванням та рибальством.

Яскравим виявом матеріального і культурного розвитку трипільців є їх керамічне виробництво. Посуд трипільців поділяють на дві великі групи: кухонний і столовий. Кухонний був простим за формою, прикрашався небагатим орнаментом. Вишуканішим був столовий посуд, який виготовляли із більш якісної глини і добре випалювали. Посуд прикрашали орнаментом із хвилястих ліній і завитків, що виконували магічну роль оберегу, та сонячними символами. Серед орнаментальних знаків також зустрічаються зображення тварин і людей.

Учені зазначають, що трипільцям був притаманний політеїзм, анімізм і фетишизм. У житлах трипільців обов'язково були глиняні фігурки тих сил, яким вони поклонялися: Богині-Матері (символу материнства й родючості), бику (символу обробки землі й багатства), змії (символу спритності), голубу (символу неба) та ін. Світосприйняття трипільців, їх космологічні уявлення втілено не лише у статуетках, але й у візерунках на кераміці – це зображення сонця, спіралі, хреста, кола, хвиль, «всевидячого ока Долі» [2, с. 34].

Важливе місце у житті трипільців належало храму, що був яскраво розфарбований, з орнаментом, високими арками, вітварем і жертвною чашею. Учені зазначають, що в основі храму втілено ідею Відродження: виконуючи певні ритуали, людина прагнула досягти безсмертя власної душі [2, с. 34].

У IV тис. до н. е. із прирученням коня скотарські племена починають освоювати широку смугу євразійських степів. У Північному

Причорномор'ї, на Півдні і Сході від трипільців проживало населення *ямної, середньостогівської* та інших культур. У Криму й прилеглих територіях у цей період сформувалася *кемі-обинська культура*. Згадані культури прискорили технічний прогрес. В кінці неоліту люди винайшли бронзу, що була міцніша та легкоплавкіша за мідь. Поява бронзоліварних центрів та майстрів, які вміли виготовляти бронзові знаряддя праці та зброю зумовили другий великий поділ праці – відокремлення ремесла від скотарства і землеробства. Цей період учені назвали **бронзовим віком**, що тривав на території сучасної України із III по I тис. до н. е.

У добу бронзового віку формуються *катакомбна, багатопружкової кераміки культури*, а в період пізньої бронзи вони змінилися *зрубною, середньостогівською, сабатинівською, білозерською* та іншими археологічними культурами. На думку учених, ці культури створив один народ, який формувався арійськими племенами. Упродовж декількох тисячоліть цей народ мав різні культури свого вираження. Їх називають *культурами народів «курганних поховань з вохрою»* [2, с. 36].

Основними досягненнями культур періоду бронзового віку та пізньої бронзи було широке використання каменю у будівництві, спорудження великих кам'яних будівель, кам'яних захисних споруд, розвиток обробки металу і виникнення металургії, широке застосування бронзи, поява колісного транспорту, збільшення питомої ваги ремісництва, розвиток знань про природу й суспільство.

1.2 Культура кімерійців, скіфів, сарматів

Кімерійці є найдавнішим етносом на теренах сучасної України, який згадується у писемних джерелах (свідчення ассирійських хронік, Геродота). Кімерійці жили у Причорномор'ї, Приазов'ї і Середньому Подніпров'ї, вони були носіями культури бронзи.

Дослідники зазначають, що етнічно кімерійці були іранськими племенами, які панували у той час у степовій зоні Євразії. Вони займалися скотарством і вели кочовий спосіб життя.

Релігійному світогляду кімерійців притаманна віра в життя після смерті. Про це свідчать поховання, де знаходять речі, які мав покійник за життя. Поруч із заупокійним культом предків у кімерійців побутовув також культ Богині-Матері, свідченням якого є стели із зображенням жінок.

У добу кімерійської культури на території України починають використовувати залізо, що витісняє бронзу завдяки своїм технічним якостям. Залізний вік датується XII ст. до н. е. – IV ст. н. е., в його ранній період сформувалися *білозерська, білогрудівська, кімерійська, чорноліська, фракійська* та інші культури.

Мистецтво кімерійців мало прикладний характер. Складним геометричним орнаментом вони прикрашали посуд, зброю, зброю. Найяскравішими зразками кімерійського геометричного стилю учені вважають різьблені кістяні прикраси кінської вузди з кургану поблизу с. Зольне в Криму. До нашого часу збереглися деякі зразки кімерійської монументальної скульптури – статуї, що зображували воїнів. Це були кам'яні стовпи, на яких рельєфно зображувалися предмети одягу і зброї. Такі статуї встановлювалися над похованнями знатних кочівників.

На початку VII ст. до н. е. кімерійська культура частково розчинилася у культурі **скіфів**. Скіфська культура – це синкретичний культурний феномен, що поєднав творчість багатьох кочових і землеробських племен, які жили на території України упродовж VII ст. до н. е. – III ст. н. е.

Згадка про скіфів зустрічається у «Історії» Геродота, який розповідає, що біля Меотиди (Азовське море) жили царські скіфи, а на північ від Борисфена (Дніпро) і на схід – скіфи-кочівники. Основою господарської діяльності скіфів було скотарство та хліборобство. Поруч із цим скіфи займалися рибальством, мисливством, збирали мед та віск, приручали диких коней.

У скіфів остаточно склалася релігійна система. Пантеон їх божеств очолювали жіноча богиня Табіті, батько богів Папая та богиня родючості Апія. Також шанували бога сонця – Гойтосира, бога моря – Тагимасаду, богиню кохання та плодючості – Аргімпасу. Однак найбільше скіфи поклонялися богу війни Арею, символом якого був меч.

Яскравими зразками монументального мистецтва скіфського періоду є рукотворні кургани, в яких ховали знатних скіфів. Деякі кургани завершувалися кам'яними скульптурами. Одним із найбільших скіфських курганів учені називають Чортотлицький поблизу м. Нікополя Дніпропетровської області. Він мав висоту приблизно 20 м, а окружність – 350 м. У поховальних камерах були поховані цар, цариця, шість воїнів та 11 бойових коней. Біля похованих знайшли велику кількість дорогоцінних речей, мечі, сагайдаки зі стрілами, головні убори і одяг із золотими та срібними прикрасами, золотий, срібний посуд.

Феноменом скіфського мистецтва є вироби із золота, бронзи та інших металів, що були предметами культу, розкоші, прикрас, зброї, зброї тощо. Всесвітню популярність отримали такі шедеври мистецтва, як золотий гребін з кургану Солоха, на якому зображений бій скіфів з греками, срібна амфора з кургану Чортомлик та ін. Світове визнання здобула золота пектораль з кургану Товста Могила на Дніпропетровщині. Цю прикрасу, на замовлення скіфів, виготовив талановитий давньогрецький майстер, використовуючи різні мистецькі прийоми (лиття, гравірування, паяння, інкрустацію). Золота пектораль має три яруси, у яких відображене світобачення скіфів. У середньому ярусі зображені птахи і рослинні мотиви. На двох інших – сцени боротьби звірів та сюжети зі скіфського життя. Вражає реалізм, гармонійність та пропорційність образів, динаміка сцен боротьби тварин.

Самобутнім проявом скіфської культури є *звіриний стиль* у мистецтві. Зображення птахів, риб, оленів, вовків прикрашають зброю, кінську вузду, предмети побуту. Учені вважають, що в основу звіриного стилю покладені магичні уявлення скіфів про намагання оволодіти якостями, які притаманні звірям: прудкість, сила, довершеність. Інші дослідники спостерігають зв'язок між звіриним стилем і міфологією, коли скіфські боги мали зооморфний образ. Звіриний стиль також трактують як символічно-знакову систему, у якій були втілені загальні уявлення про світобудову [2, с. 41].

Отже, у IV ст. до н. е. скіфська культура досягла свого найвищого злету, про що свідчить багатий археологічний спадок скіфської доби.

У III ст. до н. е. територію Скіфії починають займати іраномовні племена *сарматів*, яких античні автори спочатку називали савроматами. Лише з IV ст. до н. е. з'явився етнонім «Сарматія» і стали відомими окремі сарматські племена: царські сармати, язиги, роксолани, аорси, сіраки, алани. Сармати панували у Північному Причорномор'ї з II ст. до н. е. по IV ст. н. е., коли їх культура була знищена навалою гунів.

Сармати були типовими кочовиками, їх матеріальна культура, побут, релігійні вірування, міфологія подібні до культури скіфів-кочовиків та інших кочових культур Євразії. Зокрема, пам'ятки матеріальної культури мають спільні риси зі скіфськими: схожі орнаменти на посуді, литі з бронзи казани, які, мабуть, використовувалися як ритуальний посуд. У мистецтві сарматів, як і у скіфів, також існував звіриний стиль. Водночас на основі скіфського ужиткового мистецтва сармати створили так званий новий звіриний, поліхромно-інкрустаційний стиль. У золоті прикраси, які грецькі

майстри виготовляли на замовлення сарматської знаті, вони вмонтовували велику кількість дорогоцінних каменів.

Серед відомих пам'яток сарматського мистецтва привертає увагу великий комплекс золотарських виробів, відкритий у 1980-х рр. в одному з курганів на південно-східній околиці м. Азова. Тут знайдено багато декорованих золотом предметів. Серед них – накидка на коня, два стяги, декоровані вісьмома видами нашитих із тонкого штампового золота бляшок. Також тут виявлено парадний вуздечний набір для коня, від якого збереглися прикраси кінської зброї високого художнього рівня [2, с. 43]. Однією із найбагатших пам'яток культури сарматів є могила цариці в кургані Хохlach на Подонні, що відома як «Новочеркаський скарб», оскільки тут було знайдено 700 золотих бляшок. Визначним є поховання сарматської жриці I ст. н. е. в Соколовій Могилі на Південному Бузі поблизу с. Ковалівка Миколаївської області.

Релігійні вірування сарматів багато в чому подібні до скіфських. Головними у сарматів були культу сонця та вогню, Великої Богині-матері Астарті, а також культ бога війни, якого уособлював меч. Великого значення у віруваннях сарматів набув культ предків. Поруч із цим визначне місце в релігійно-культурних уявленнях сарматів посідали образи тварин. Одним із головних культів був культ коня. Часто до могили померлого клали кінську вуздечку.

У чоловічих могилах найчастіше виявляють зброю і кінське спорядження, у жіночих – посуд, прикраси (браслети, діадеми, персні, намиста, бронзові круглі люстерка, фібули-застібки тощо).

Посуд сарматів представлений горщиками з кулястим тулубом, циліндричною шийкою, відігнутими вінцями, що орнаментовані горизонтальними лініями та зигзагами. Згодом з'явилися горщики з широким дном і високими вінцями.

Отже, скіфи й сармати здійснили вагомий внесок у розвиток світової культури. Їхня культура стала своєрідним містком між Азією та Європою, у ній збереглися риси ранньозалізного віку.

1.3 Культура античних полісів Північного Причорномор'я

Яскравий відбиток в давній українській культурі залишило мистецтво грецьких міст-колоній Північного Причорномор'я, які існували, починаючи з другої половини VII ст. до н. е. – до IV ст. н. е. *Тира* в гирлі Дністра,

Ольвія в гирлі Бугу, Херсонес, Феодосія, Пантікапей та інші міста Криму були значними ремісничими, торговельними й культурними центрами. На основі частини цих міст-полісів у V ст. до н.е. була утворена Боспорська держава, столицею якої став Пантікапей.

Політико-економічний і культурний розвиток античних міст-держав має три етапи: *архаїчний*, *класичний* та *елліністичний*.

Архаїчний період тривав у другій половині VII ст. до н. е. У цей час колоністи встановлюють контакти з місцевим населенням. Розвиваються ремесла, починається будівництво храмів.

Класичний період охоплює V – I третину IV ст. до н. е. Він позначений розширенням колоній. Зводяться укріплення, монументальні споруди, у деяких полісах почали карбувати власну монету. Зміцніли контакти міст-колоній з місцевим населенням.

Елліністичний етап – остання третина IV – середина I ст. до н. е. У цей період спостерігається піднесення у різних сферах суспільного життя, а із II пол. III ст. до н. е. грецькі колонії переживають кризу через скіфську агресію в Криму, а також через зазіхання македонських царів.

Поруч із цим грецька колонізація складає два періоди: *грецький* і *римський*.

Грецький період (середина VII – середина I ст. до н. е.) пов'язаний із виникненням і становленням міст-полісів у Північному Причорномор'ї та Боспорської держави. У цей час зберігаються тісні зв'язки з материковою Грецією. У житті народу панують грецькі традиції, звичаї, культура тощо.

У *римський* період (I ст. до н. е. – 70-ті роки IV ст. н. е.) поліси втрачають політичну незалежність. Ольвія, Херсонес, Тіра та інші міста увійшли до складу римської провінції Нижня Мезія. У 270 р. н. е. грецькі колонії пережили напад готів, а ще через 100 років їх остаточно знищили гуни.

Основу релігійних вірувань полісів Північного Причорномор'я становило багатобожжя. До їх пантеону входили грецькі боги: Зевс, Афіна, Афродіта, Аполлон, Арес, Артеміда, Деметра, Діоніс, Кібела та інші. Гесіод у «Теогонії» зазначає, що у містах-державах Північного Причорномор'я знали близько 33 тис. божеств. Головним був культ Ахілла, у Пантікапеї особливо шанували Афродіту, в Херсонесі – Артеміду, в Ольвії – Аполлона. Поряд із грецькими культурами в полісах Північного Причорномор'я з'являлися культури божеств місцевих релігійних систем.

Важливими сторонами культурного життя населення були *писемність* та *освіта*. Головною була еллінська мова і писемність з її різними діалек-

тами. На основі аналізу великої кількості епіграфічних джерел учені доходять висновку, що багато жителів міст і сільських поселень знали грамоту, вміли писати й читати. Збереглося багато пам'яток офіційної лапідарної (від лат. lapidaries – кам'яний, камінний літопис) епіграфіки – написів, вирізьблених на кам'яних плитах, що містили державні закони, декрети, угоди тощо [2, с. 48]. Діти народу здобували початкову освіту. Їх навчали писати, читати, рахувати.

Поруч із початковими школами в полісах існували гімназії, у яких давали ґрунтовнішу освіту. Там викладали риторику, філософію, геометрію, географію тощо. Найбагатші громадяни здобували вищу освіту в Афінах, Олександрії тощо.

Літературну спадщину митців полісів Північного Причорномор'я становлять віршовані почесні епіграми, епітафії та ділова проза. Епіграми створювали на честь героїв, яких обожнювали, зокрема, Ахілла. Їх карбували на кам'яних стелах або на п'єдесталах для скульптур.

Ділова проза представлена декретами й постановами, законами, присягами, договорами з іншими державами, наказами, листами, що складені за грецькою формою. Найбільше таких документів знайдено в Ольвії.

У містах-державах Північного Причорномор'я творили вчені – історики, філософи, хроністи. Відомим є ім'я історика Сіріска, який жив у II ст. до н. е. в Херсонесі і описав історію свого міста. Його увінчали золотим вінком і на честь Сіріска видали почесний декрет. У цей період також жили філософи Біон Борисфеніт, Смікр і Сфер Боспорський, який створив близько 40 праць на різні теми: «*Про світ*», «*Про основи*», «*Про атоми і образи*», «*Про царську владу*», «*Посібник з діалектики*» тощо.

Мистецтво міст-полісів Північного Причорномор'я було схожим до мистецтва Греції. Значного розвитку тут набула **архітектура**. Існують свідчення, що в Ольвії та Пантікапеї були збудовані храми на честь Аполлона, Зевса, Кібели, Гермеса, Посейдона, Деметри, Афродіти та ін. На жаль, ці пам'ятки архітектури не дійшли до нашого часу. Дослідник І. А. Дида, використовуючи свідчення грецького географа та історика Страбона зазначає, що храм Аполлона в Пантікапеї був збудований на пагорбі, мав шість колон, довжину фасаду 20 м, площу – 800 – 1000 кв. м, двосхилий дах [2, с. 50]. Храм був головною спорудою Пантікапейського акрополя. Він був побудований у першій половині V ст.

Провідне місце у мистецтві полісів Північного Причорномор'я належало **монументальному живопису**, що мав два основних напрями: сакра-

льний і наївно-реалістичний. Різноманітні розписи (портрети, міфологічні сюжети, сцени з реального життя) прикрашали громадські й житлові будівлі. Художники зображували силует і контур, фас і профіль; використовували червонувату, білу, зелену, чорну фарби. Згодом у розписах з'являється рухливість фігур, драматизм.

Вражаючими є розписи поховальних склепів заможних громадян, які було знайдено в Пантікапеї. На стіні одного зі склепів цього міста зображено голову богині Деметри. Художник майстерно намалював прекрасне жіноче обличчя з великими виразними очима.

Велику зацікавленість викликає зображення майстерні художника на стінах саркофага в Пантікапеї, в якому, очевидно, був похований сам живописець. Тут зображено художника, який сидить перед мольбертом, тримаючи в руці металевий стержень, а на коліні у нього розкритий ящик з фарбами. На стінах розвішані портрети. Це є свідченням існування в Північному Причорномор'ї *станкового живопису*, зокрема портретного жанру, зразки якого до нашого часу, на жаль, не дійшли.

Серед різних видів мистецтва полісів Північного Причорномор'я досить яскраво представлена *скульптура*. Уже в епоху архаїки сформувалися головні типи монументальної скульптури – зображення оголених юнаків-атлетів – *кюросів* та подібних жіночих постатей, яких називали *корами* (від грец. *kora* – діва). За функціонально-тематичним призначенням скульптури поділяють на чотири підгрупи: сакральну, надмогильну, портретну і декоративну.

Матеріалом для скульптури слугував вапняк, мармур, теракота, бронза, дерево та рідкісні метали. Скульптурою прикрашали храми, площі, громадські будівлі, її використовували в якості надгробних пам'ятників. У скульптурі у прекрасних образах богів, богинь та героїв був втілений античний ідеал досконалої, гармонійно розвиненої людини.

Відомі шедеври видатних давньогрецьких скульпторів Фідія, Скопаса, Праксителя, Лісіппа та інших. Так, до школи Фідія відносять мармурову голову Зевса в Ольвії. До школи Скопаса належать поліхромна мармурова голова Геракла з Пантікапея, голова Кібели і юнака з Херсонеса. Подібними до стилю школи Праксителя є мармурові статуї Діоніса і музи IV ст. до н. е. з Пантікапея і Ольвії. Проте, найбільшого поширення набули мармурові та теракотові копії Афродіти цього майстра.

Найбільше пам'яток завезеної та місцевої скульптури виявлено в Ольвії. Найпоширенішим серед них був образ Аполлона. У V – IV ст. до н. е.

найбільше скульптури завозили з Афін. Але в елліністичний період Афіни втратили своє домінування і наприкінці IV – II ст. до н. е. переважають скульптури олександрійської, пергамської, родоської шкіл. Так, до олександрійської школи відносять мармурові голови Гігієї з Пантікапея, Асклепія, Ерота та комплекс скульптур з Ольвії.

Важливе місце у житті мешканців грецьких міст-колоній відігравав **театр**. До нашого часу дійшли свідчення про театри Ольвії, Херсонеса, Пантікапея, Боспору. Збереглися також зображення масок і численні статуетки акторів. У Херсонесі було знайдено залишки античного театру, що функціонував з кінця III ст. до н. е. до VI ст. н. е. У ньому нараховувалося близько трьох тисяч місць. Тут йшли постановки грецьких драматургів і місцевих авторів. Найбільшої популярності у глядачів набули трагедія Еврипіда «*Іфігенія в Тавриді*», «*Скіфи*» Софокла, «*Скіфи і таври*» Антифана.

Великого розвитку у полісах Північного Причорномор'я набуло **музичне мистецтво**. На ювелірних прикрасах, вазах, виробах із теракоти, фресках, скульптурі зображені виконавці на різних музичних інструментах. Відомо, що ще з дитячих років мешканці міст-держав вчилися не лише читати і писати, а опановували спів і гру на музичних інструментах – лірі, кіфарі, арфі, авлосі, сиринзі, тимпанах. Так, під час розкопок в Ольвії було знайдено теракотову статуетку, на якій зображено навчання дитини грі на лірі. Про велику популярність цього музичного інструмента в грецьких містах-колоніях свідчить карбування ліри на пантікапейських та ольвійських монетах (на останніх карбували також тимпани).

Значного розвитку у грецьких містах-державках набули ремесла: ткацтво, виробництво кераміки, склоробне, деревообробне, косторізне, шкіряне виробництва, карбування монети тощо. Високим рівнем майстерності відзначаються ювелірні вироби: золоті діадеми, золоті намиста з різноманітними підвісками, срібні браслети. Вироби ремісників грецьких полісів не мають аналогів серед народів Східної Європи.

Отже, античні міста-держави відіграли велику роль в українській історії, сприяючи подальшому прискоренню економічного, політичного і культурного розвитку етносів України.

1.4 Культура давніх слов'ян

Проблема походження слов'ян та їх культури є досить складною і

суперечливою. Слов'яни з'явилися на історичній арені досить пізно, але чисельність слов'янських племен, велика територія розселення на момент перших писемних згадок (перші століття н. е.) вказують на їх давність. В історіографії існує багато припущень щодо прабатьківщини слов'ян та походження їх культури. Учені виділяють чотири концепції.

Перша концепція є найдавнішою, вона пов'язана з ім'ям літописця Нестора. У «Повісті временних літ» він писав: «... по довгих же часах сіли слов'яни по Дунаєві, де є нині угорська земля і Болгарська. Від тих слов'ян розійшлися вони по всій землі і прозвалися іменами своїми, залежно від того, де сиділи, на котрому місці». Ця концепція одержала назву дунайської і увійшла до літератури як *карпато-дунайська* теорія.

Авторами другої концепції є польські вчені Ю. Костишевський та М. Рудницький, які пов'язують походження слов'ян з приморсько-підкльошовою і пшеворською культурами, що існували на території Польщі. Ця концепція названа *вісло-одерською* теорією.

Прибічники третьої концепції здійснюють спроби розширити межі території можливого проживання стародавніх слов'ян між Дніпром і Віслою. Відомо, що низка культур цього регіону належали до слов'янського типу, проте ця схожість не виходить за межі першого тисячоліття н. е.

Згідно з четвертою концепцією на рубежі III – II тис. до н. е. з індоєвропейської етнічної спільноти виділилася германо-балто-слов'янська група, а у II тис. до н. е. з неї виділилися праслов'яни. Ця праслов'янська спільнота, на думку багатьох вчених, презентована тцинецько-комарівською культурою. Б. О. Рібаков вважає, що подальша диференціація праслов'ян у I тис. до н. е. пов'язана з лужицькою і поморсько-підкльошовою культурами в Середній Європі та скіфськими землеробськими культурами лісостепового регіону України [7].

Перші античні автори (Пліній Старший, Тацит, I ст. н. е.), у творах яких є згадки про слов'ян, називають їх венедями. У VI ст. візантійські вчені Йордан, Менандр Протиктор, Прокопій Кесарійський, Феофалій Сімокатта, Маврикій Стратег розповідають про слов'янські племена антів, венедів, склавинів. Учені доходять висновку, що вже у V ст. слов'янський етнічнокультурний елемент був широко представлений племенами антів та склавинів на Середньому Подніпров'ї, Волині, між Дністром і Дніпром, майбутній Сіверській землі, а також на території сучасної Молдови та Одеської області.

Із Наддніпрянщини у V – VI ст. слов'яни почали розселятися на північ, схід, північний схід, а також на захід. Згодом переселення продовжилося на Балкани, на захід до Ельби, Одеру, у Подунав'я, на північ – до Волги та Двіни. У процесі великого переселення відбувся поділ слов'ян на групи, що стали основою формування сучасних слов'янських народів. Племена, що залишилися на теренах України, об'єдналися у великі племінні союзи, заклавши підвалини української народності.

Дослідники вважають, що склавини, презентовані празько-корчакською археологічною культурою, були предками українців, словаків, моравів, чехів, україно-польського населення у верхній течії Вісли. Племена дзедзінської культури були прабатьками слов'янського населення середньої й північної Польщі. Антські племена сформували племінні союзи балканських слов'ян, антські племена лівобережної України пеньківської культури асимілювалися з прийшлими склавинами і створили сіверське племінне угруповання. Слов'яни, представлені колочинською культурою, які проживали на той час у верхній частині Дніпровського басейну серед угро-фінських та балтських племен, стали пращурами білорусів та росіян.

Формування східнослов'янського етносу та його самобутніх культурних традицій активно відбувалося у період так званої *зарубинецької культури* (I ст. до н. е. – I ст. н. е.).

Нестор у «Повісті временних літ» називає такі слов'янські племена: *поляни*, які жили на правому березі Дніпра, біля Києва; *сіверяни* – над Десною і Сеймом; *древляни* – між Тетеревом і Прип'яттю, *дуліби*, або *бужани* (їх називали також волинянами) – вздовж Західного Бугу; *уличі* – між Дністром і Південним Бугом; *тиверці* – між Південним Бугом і Прутом; *білі хорвати* – на Прикарпатті. Серед усіх слов'янських племен вагому роль починають відігравати поляни з центром у Києві, на яких у VII ст. вперше поширюється назва «Русь».

У питанні походження етноніма «Русь» існує багато гіпотез. Найважливішими з них вважають варязьку і автохтонну. Перша ґрунтується на припущенні, що «руссю» фіни називали одне з племен норманів-шведів. Однак М. Грушевський довів, що у Скандинавії ніколи не ототожнювали варягів з «руссю». Русь для них була чужою землею. Навпаки, існує багато підстав, щоб вважати, що назва «Русь» має місцеве походження. Це доводять арабські джерела. Зокрема, сирійський письменник «псевдо-Захарій» вже у 555 р. називає «руссю» «рослий

могутній народ», що жив приблизно в Придніпров'ї. Жодне східне джерело не ототожнювало русів із скандинавами. І в грецьких джерелах, з приводу нападу Русі на Царгород у 860 р., їх названо росами, а не варягами, яких греки добре знали. Назви річок в Україні (Рось, Роска та ін.) також є свідченням того, що назва «Рось» – місцевого походження. Пізніше, в XI – XII ст., термін «Русь» був синонімом Київського князівства.

Світогляд давніх слов'ян був орієнтований на єдність з природою. На зорі власної історії праукраїнці спиралися на міфологічну картину світу, обожнюючи сили природи, вірячи у численних духів і демонів. Людина вважалася частиною природи, залежною від стихій. Отже, слов'яни були типовими язичниками. У міфологічній свідомості не існувало розподілу світу на природний і надприродний. Світ поділявся на «свій» – позитивний і «чужий» – негативний, ворожий. Світ вважався впорядкованим, якщо був оцінений за сімома координатами: схід – південь – захід – північ і верх – середина – низ. У центр цієї світової моделі людина ставила себе.

Здавна кожне плем'я стародавніх слов'ян поклонялося власному богові, але поступово склався пантеон слов'янських богів, які уособлювали сили природи. Головними богами у східнослов'янському пантеоні були: *Перун* – бог дощу, грому і блискавки, а також бог війни та воїнів; *Сварог* – бог неба, вогню, заліза, ковальства і шлюбу; *Даждбог* – син Сварога, бог сонця, який на зиму ховає живильні промені, а весною знову посилає їх на землю. Поруч із цими опікунами природних явищ, виробничої діяльності людини були *Ярило* – бог весняних робіт та плотської любові, *Велес* – бог скотарства, *Лель* – бог кохання і бджолярства.

Особливо шанованими у давніх слов'ян були жіночі божества. Богинею–матір'ю світу вважали *Ладу*, ім'я якої часто зустрічається в українському фольклорі. Матір-Землю символізувала богиня *Берегиня*. Землю вважали центром Всесвіту, а його уособленням було Прадерево світу, яке й досі вишивають на рушниках у вигляді дивовижної квітки, дерева життя. *Мокош* вважалася богинею водяної стихії.

Поруч із цими богами слов'яни також поклонялися різним демонічним істотам – мавкам, русалкам, лісовикам, домовикам, водяникам та ін. До них люди зверталися за щастям, ворожили, приносили жертви.

Варто зазначити, що попри розвинену систему вірувань майже немає свідчень про наявність храмів та жерців у слов'ян, а також про зовнішній вигляд слов'янських ідолів. Часто вони поклонялися предметам,

присвяченим божеству. Давні слов'яни молилися перед вівтарями, що споруджувалися на відкритих святилищах, обнесених дерев'яним частоколом. Святилища зводилися на березі річок, у галях, на пагорбах. Це є свідченням прагнення слов'ян не відокремлювати божество від природи.

Слов'яни жили патріархальним родовим життям. На чолі родини стояв батько. Згодом з'явилися старшини, які узгоджували життя і працю групи, що поступово перетворювалася на плем'я.

Слов'яни жили переважно сільським життям; пасовище, косовиці, ліс – усе було зосереджене біля двору господаря. Пізніше почали зводити «городи» – загороджені місця, добре укріплені. У центрі такого міста стояв *дитинець* (замок князя), оточений острогом, де збиралися жителі навколишніх сіл у часи ворожих нападів. Таких міст на нашій землі було дуже багато, тому скандинави називали цю територію «Гардарикою», країною міст.

Навколо центрів, що привертали увагу купців, почали виникати ремісничі райони – *слободи* (від свобода), які спочатку були незалежними від основного міста.

Головними заняттями слов'ян були землеробство і скотарство. Вирощували пшеницю, просо, ячмінь, жито, горох, ріпу, боби. Землеробство у слов'ян вважалося священним заняттям. Хліборобська праця уявлялася найважливішою частиною світобудови, а хліб, продукт цієї нелегкої праці, – священним. Саме у сфері землеробства відбувається передусім удосконалення знарядь праці: з'являються серп, мотика, плуг і т. д.

Жили давні слов'яни переважно у напівземлянках. Стіни будували з дерева й обмашували глиною або переплітали хмизом вертикальні стовпи чи робили зруби. Спочатку хати опалювалися відкритим вогнищем, а у першій половині I тис. н. е. з'явилися глинобитні печі.

Найрозвинутішими галузями виробництва слов'ян були металообробне та залізообробне ремесло, оскільки від них залежали розвиток землеробства та військова могутність. Серед ремесел важливе місце займала ковальська справа: у поселеннях були знайдені залишки кузень, а також горнів з видобутку криці. Слов'яни майстерно виготовляли зброю – мечі, кинджали, сокири, щити, наконечники стріл та списів. Вміли також виробляти прикраси та деталі одягу з бронзи, свинцю, латуні, а іноді зі срібла.

До нашого часу не дійшли пам'ятки зодчества давніх слов'ян, оскільки

основним будівельним матеріалом було дерево. В його обробленні слов'яни досягли високої майстерності. Вони використовували різноманітні прийоми різьблення, зображували знаки-символи. Найбільшого поширення набули так звані *солярні знаки* (символи Сонця), що дійшли до нашого часу. У традиціях українського народного мистецтва вони найбільше збереглися на Гуцульщині.

Високого рівня розвитку досягло *декоративно-ужиткове мистецтво* слов'ян: гончарство, ткацтво, вишивка, виготовлення прикрас. Вироби щедро прикрашалися орнаментом, що мав оберігати людину від злих духів. Лінійний і хвилястий орнаменти символізували воду, річку. У давніх вишивках використовували символіку рослинного і тваринного світу.

Мистецтво *скульптури* у давніх слов'ян мало релігійний характер. У святилищах та *капищах* – місцях, де проходили відправи релігійних обрядів вони ставили стовпоподібні статуї богів, так звані *ідоли*, або *кумири*. Рештки одного з таких святилищ знайдено в Києві неподалік колишнього князівського палацу. Ідолів виготовляли з дерева або каменю, іноді – з металу. Оскільки після запровадження християнства ідолів знищували, то до наших днів дійшла лише незначна кількість пам'яток язичницької слов'янської культури. Найвідомішою з них є *Збруцький ідол* або *Святовит* (IX ст.), знайдений у 1848 р. у річці Збруч поблизу міста Гусятина на Тернопільщині. Зараз він зберігається у Краківському музеї.

Збруцький ідол є яскравим відображенням системи язичницького світогляду. Це був чотиригранний стовп висотою понад два метри, прикрашений рельєфними зображеннями. Учені припускають, що чотири грані й звернені на чотири сторони світу обличчя, ймовірно, означали для давніх слов'ян, що магична сила цього ідола поширюється на весь світ. По вертикалі стовп ділиться на три частини, де містяться зображення, що символізують три світи: вищий (небесний), середній (земний) та нижній (підземний). На верхньому рівні зображено образи богів (на думку учених, це Мокош, Лада, Перун та Даждбог), на середньому – маленькі фігурки людей, що взялися за руки, на нижньому – бога, який тримає Землю. Дослідники вважають, що це Велес. Завершує стовп гостроверха шапка, що об'єднує лики усіх чотирьох богів.

Важливе місце у житті східнослов'янських племен займала *музика*. Відомо, що наші предки ще в дохристиянські часи мали різноманітні музичні інструменти, обрядові традиції та різножанровий фольклор. Давні слов'яни вмели грати на гусях, лютні, сопілці, бубнах. Культові відправи

супроводжувалися хоромим співом, танцями й хороводами в супроводі музичних інструментів.

Народні пісні, хороводи та ігри були пов'язані із порами року і здавна склалися в *календарно-обрядові* цикли. До цього циклу входили веснянки та гаївки (гагілки), русальні та купальські пісні, жнивварські пісні, колядки та щедрівки. Існували також *родинно-обрядові* пісні, до яких належали весільні, колискові пісні, а також плачі й голосіння.

Учені вважають, що у синтетичному обрядовому фольклорі слов'ян, у якому нерозривно поєдналися слово, музика, дія, пластика жестів і рухів поступово зароджується мистецтво *театру*. З давніх-давен невід'ємною складовою календарних обрядів були не лише пісні й танці, а й магичні ритуальні дії. В обрядах відбувалася імітація певних трудових процесів: засівання зерна, поливання рослин тощо. Виконуючи колядки і щедрівки, використовували спеціальні костюми, маски, розфарбовували обличчя. Усе це виразно свідчить про зародки театрального мистецтва у східних слов'ян.

Отже, хоча давні слов'яни пізно з'явилися на історичній арені, їм вдалося акумулювати культурні досягнення попередніх культур та своїх сусідів, зберегти у боротьбі з численними ворогами власну самобутність і посісти гідне місце у сім'ї культурних націй, що здійснилося завдяки християнізації слов'янських народів.

Контрольні питання

1. Розкрийте головні особливості розвитку культури в первісну добу.
2. Назвіть головні археологічні культури, які були виявлені археологами на території сучасної України.
3. Визначте характерні ознаки трипільської культури.
4. Яку назву має стиль, що був основою скіфського мистецтва?
5. Якими пам'ятками представлена культура сарматів?
6. Визначте особливості культурного розвитку античних полісів Північного Причорномор'я.
7. Назвіть основні концепції походження слов'ян та їх культури.
8. Охарактеризуйте мистецтво східних слов'ян дохристиянського періоду. Які види мистецтва переважали у слов'ян-язичників?

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Абрамович С. Д. Світова та українська культура : навч. посіб. /

С. Д. Абрамович, М. Ю. Чікарькова. – Львів, 2004.

2. Історія української культури [Текст] : курс лекцій / [Ліхолат О. В., Дігтяр П. А., Боева С. Ю. та ін.]; під заг. ред. д-ра іст. наук С. О. Костилюєвої. – К. : НТУУ «КПІ», 2010.

3. Історія світової і української культури : [підруч. для вищ. закл. освіти] / В. А. Греченко, І. В. Чорний, В. А. Кушнерук, В. А. Режко. – К. : Літера ЛТД, 2005.

4. Кордон М. В. Українська та зарубіжна культура : курс лекцій / Кордон. М. В. – К. : ЦУЛ, 2003.

5. Культурологія / [Т. Б. Гриценко, С. П. Гриценко, С. П. Кондратюк та ін.]; [за ред. Т. Б. Гриценко]. – [2-ге вид.]. – К. : Центр учбової літератури, 2009.

6. Попович М. Нарис історії культури України / Попович. М. – [2-ге вид., випр.]. – К. : АртЕк, 2001.

7. Рыбаков Б. Язычество древних славян / Рыбаков Б. – М., 1981.

8. Чмихов М. О. Археологія та стародавня культура України : курс лекцій / Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. – К. : Либідь, 1992.

9. Чмихов М. О. Давня культура : навч. посіб. / Чмихов М. О. – К. : Либідь, 1994.

10. Шейко В. М. Історія української культури : навч. посіб. / В. М. Шейко, Л. Г. Тишевська. – К. : Кондор, 2006.

2 КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ, ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

2.1 Вплив християнства на формування нового типу культури

Київська Русь – могутня давньоукраїнська держава, що проіснувала з IX ст. до її завоювання в середині XIII ст. монголо-татарами. Центром зародження державності східних слов'ян стало середнє Подніпров'я, де у VI – VII ст. проживало слов'янське плем'я полян. На чолі зі своїм напівлегендарним вождем Києм поляни утворили міцний племінний союз, що мав владу над сусідніми племенами і вів жваву торгівлю із Візантією та іншими країнами. На межі V – VI ст. було засновано місто Київ, що швидко стало великим торговельним центром, оскільки знаходилося на перехресті торговельних шляхів із Заходу на Схід.

Поступово поляни-русичі підкорили сусідні споріднені племена древлян, сіверян, кривичів, в'ятичів, половчан, а згодом й етнічно чужорідні племена в єдину державу, що простяглася від Північного Причорномор'я до Ладозького озера і від Карпат до Волги. Ця держава й одержала назву Київська Русь.

Найважливішою культурною подією тієї доби вчені вважають хрещення Київської Русі, що відбулося 988 року. Відомо, що язичництво в період Київської Русі дедалі більше сприймалося як анахронізм. Багато русичів відчували ізольованість від світової спільноти, назріла потреба у необхідності зміни релігії, змін у духовному та суспільному житті загалом.

Християнство ж наприкінці I тис. н. е. стало світовою релігією, яку сповідували Візантія та Західна Європа, що оточували Київську Русь. Наприкінці X ст. київська княгиня Ольга прийняла хрещення, причому її хрещеним батьком став сам візантійський імператор, що є свідченням великого інтересу Візантії до Київської Русі, бажанням мати стабільні стосунки з Руссю й тримати її під своїм впливом. Однак син Ольги, князь Святослав, який займав тоді великокнязівський престол, не приймав нової релігії.

Зміни у релігії сталися вже після вбивства Святослава печенігами, коли на чолі держави став син загиблого Володимир Святославич. Він спробував спочатку упорядкувати й централізувати язичницькі вірування на основі традиційних слов'янських культів. На чолі пантеону старих богів був поставлений Перун, якому над Дніпром спорудили дерев'яний ідол, інкрустований золотом і сріблом. Однак реформа давніх язичницьких

вірувань не мала успіху. Язичництво не сприяло об'єднанню держави, підвищенню її міжнародного авторитету. Київська Русь серед інших країн була державою варварською, тобто язичницькою, хоча за своїм соціально-економічним і політичним розвитком вона нічим не поступалася своїм могутнім сусідам, зокрема Візантії. Отже, давньоруська державність мала потребу у монотеїстичній релігії.

Спочатку відбулося хрещення киян. У Києві знесли ідоли Перуна та інших язичницьких богів, зруйнували їх і спорудили християнські храми. Згодом розпочалося хрещення мешканців інших давньоруських земель. Запровадження християнства було складною і суперечливою подією в історії Київської Русі. Нова релігія не завжди приймалася мирним шляхом. Так, у літописах згадується, що у Новгороді два волхви учинили бунт, який був придушений силою.

Водночас з'явився новий тип культури, новий світогляд. Людина раптом почала усвідомлювати власну роль у світі, розуміти свою відмінність від іншої природи. Згідно з християнським твердженням, людина була створена за образом і подобою Божою, це тлумачиться як визнання людини духовним феноменом, особистістю, а тому її завданням, метою людського буття є досягнення стану божественної досконалості (подоби), тобто обожнення. Християнство, на відміну від античної раціоналістичної філософії, зверталось не стільки до розуму, скільки до почуття, до душі. Православ'я використовувало не стільки раціоналістичні словесні форми, скільки образи, одухотворені символи, притчі, що були більш зрозумілими.

Християнізація поступово наповнювала усі сфери суспільного життя. Розпочинається будівництво церков та соборів, що ставали головними осередками громадського та освітнього життя. При церквах і монастирях відкривалися і діяли школи, переписувалися й зберігалися книги, створювалися літописи. У країні неписьменній, що ще вчора жила подекуди «звичаєм звіриним» (вираз Нестора-літописця), виникають могутні й численні центри цивілізації.

Введення християнства відіграло прогресивну роль в історичному розвитку українського народу, сприяло зміцненню єдності держави, всебічному збагаченню культури, встановленню та зміцненню економічних, політичних і культурних зв'язків Київської Русі з країнами Близького Сходу й Західної Європи.

2.2 Розвиток освіти та наукових знань

Показником рівня розвитку культури будь-якого суспільства або держави завжди була писемність. Учені на основі аналізу археологічних джерел доходять висновку, що неупорядковане письмо існувало у слов'ян ще до IX ст. Болгарський письменник початку X ст. чорноризець Храбр визначає три періоди розвитку слов'янської писемності. Коли слов'яни ще були язичниками для ворожіння і лічби вони використовували «черти і ризи» (риски й зарубки). Це найпростіші календарні чи родові знаки, знаки власності – піктографічне письмо, що виникло приблизно у середині I ст. н. е. Згодом були спроби записувати слов'янську мову за допомогою грецьких та латинських літер. Третій етап розвитку слов'янської писемності пов'язаний з діяльністю братів Кирила і Мефодія, які створили слов'янську абетку – кирилицю, що мала 43 літери, з яких 24 грецьких і 19 оригінальних слов'янських. Після запровадження християнства на Русі кирилиця набула значного поширення.

Питання виникнення і формування давньоруської писемно-літературної мови є об'єктом дослідження вже понад 150 років. Учені вважають, що у формуванні давньоруської писемної мови старослов'янській (церковнослов'янській) мові належала значна роль, тому що це були генетично споріднені мови. Головним чинником виникнення і формування давньоруської писемно-літературної мови вважають об'єднання всіх східнослов'янських племен у єдиній державі. *Давньоруська літературна мова* була державною мовою, вона виконувала всі державні та світські культурні функції. Нею писалися різні документи, велося приватне й офіційне листування, судочинство. У релігійній сфері, передусім у богослужінні, головною була *старослов'янська мова*, яку створили вже згадані Кирило і Мефодій. Старослов'янська мова була багатою, високорозвиненою, з понад столітньою традицією. Отже, в Київській Русі співіснували і активно взаємодіяли дві літературні мови: старослов'янська, яка використовувалася у церковній сфері та давньоруська, що функціонувала у світському середовищі.

Запровадження християнства дало могутній поштовх поширенню освіти на Русі. Питаннями освіти переймалися не лише церковники, а й князівська влада. Є відомості, що перші школи відкрили в 988 р. Володимир при Десятинній церкві (30 учнів), 1030 р. Ярослав Мудрий в

Новгороді (300 учнів) і в 1037 р. в Києві (двірцева школа). Навчання у школах проводилося рідною (слов'янською) мовою, навчали читанню, письму, основам віровчення та лічби. Цікавим є той факт, що на відміну від Європи, освіта в Київській Русі була доступною і для дівчат. Так, у 1086 р. Ганна Всеволодівна відкрила жіночу школу в Києві, де навчали письму, музиці, співу, рукоділлю. Згодом такі ж школи були відкриті в Суздалі та Полоцьку. Існують свідчення про високу освіченість жінок, насамперед, у князівському середовищі. Це підвищувало авторитет київського двору серед монархів Європи.

Створення шкіл і поширення писемності було пов'язане із потребами життя давньоруського суспільства. Освічені люди були необхідні для церкви, для держави, для встановлення і підтримання міжнародних зв'язків, торгівлі.

В XI ст. існували такі **основні типи шкіл**:

- школа «книжного вчення»;
- монастирська школа;
- школа грамоти;
- годувальництво.

Школи «книжного вчення» були державними школами підвищеного типу, у яких викладали «сім вільних мистецтв» (граматику, діалектику, риторіку, арифметику, музику, геометрію, астрономію). Учні готували до діяльності в різних сферах державного та культурного життя.

Монастирські школи функціонували при монастирях. Вони готували ченців, священнослужителів. Навчання мало індивідуальний характер. Як і в Європі, у Київській Русі існував поділ таких шкіл на зовнішні (в яких навчалися миряни) і внутрішні (де навчалися майбутні монахи). Освіта була диференційованою: діти із заможних родин опановували здобутки середньовічної європейської освіти і готувалися зайняти високі посади у церковній ієрархії, учні ж із простих родин вчилися читанню та письму і готувалися до службових відправ.

Школи грамоти існували переважно у містах. У них здобували освіту діти бояр, посадників, купців, лихварів, заможних ремісників. Ці школи утримували на кошти батьків.

Поруч із державними та церковними школами у Київській Русі існувало і приватне навчання. *Годувальництво* – форма домашнього виховання феодальної знаті. Для малолітніх княжичів (віком 5 – 7 років)

князі підбирали годувальників із числа воєвод і знатних бояр. До обов'язків годувальника входило розумове, моральне і військово-фізичне виховання княжича, його раннє залучення до державних справ, військового і політичного життя.

Діти простих людей виховувались у сім'ях. Вони навчалися сільськогосподарській праці, різній домашній роботі, інколи дітей віддавали майстрові для оволодіння ремеслом, де вони також вивчали грамоту і хоревий спів.

Вищу освіту здобували лише талановиті особистості, які прагнули зайняти найвищі посади у церковному уряді або відзначитися як проповідники й письменники. Для здобуття вищої освіти обов'язковим було вивчення богословсько-філософських дисциплін: богослов'я, філософії, риторики, граматики, співів та іноземних мов, насамперед, грецької. Таку освіту отримували в XI ст. у київській писемній школі при Софійському соборі, а у XII ст. при Печерському або Видубицькому монастирях, в Чернігові, Переяславі, Галичі – в школах при єпископіях.

Варто зазначити, що окрім загальноосвітніх шкіл у Київській Русі функціонували спеціалізовані школи співу, малярства, різьбярства, гутництва, художнього ковальства тощо.

Вагому роль у поширенні освіти відіграли монастирі. Насамперед, Києво-Печерська лавра – перший в Київській Русі монастир, заснований у 1051 р., що була великим культурним центром, де готували майбутніх кліриків, художників, книжників, перекладачів, лікарів. У монастирях і церквах переписувалися книги й організовувались бібліотеки. Найперша і найбільша бібліотека була у Софії Київській (заснована у 1037 р.). При бібліотеці діяла рукописна майстерня – *скипторій*, де здійснювалось переписування та перекладення книг з грецької мови на слов'янську.

Бібліотека була сховищем богослужбних книг, а також тут зберігалася література зі світової історії, географії, астрономії, філософські та юридичні трактати та різні державні документи. На думку вчених, у Софійській бібліотеці налічувалось понад 950 томів.

Функціонували також бібліотеки Києво-Печерської лаври і Видубицького монастиря, заснованого 1070 р. князем Всеволодом Ярославичем.

Окрім Києва, бібліотеки були організовані в Чернігові, Переяславі, Галичі, Володимирі та інших містах.

Поява і поширення писемності та розвиток освіти в Київській Русі

спричинили розвиток наукових знань. Науковими центрами на Русі були Київ, Новгород, Полоцьк, Чернігів, Галич, Володимир-Волинський.

Основою тогочасної науки була теологія, що часто мала філософський зміст. У творах висвітлювались не лише думки святих отців Церкви й античної філософії, а й власна народна мудрість. Разом із цим розвиваються також інші галузі знань – історія, право, природознавство, математика, фізика, хімія, астрономія, географія, медицина.

Історичні знання представлені *перекладами візантійських хронік* Іоанна Малали, Георгія Амартола і Георгія Синкелла, «*Історії іудейської війни*» Йосифа Флавія; природознавству присвячений «*Шестоднев*» болгарського екзарха Іоанна, у якому охарактеризовані окремі царства природи відповідно до днів їх творення за Біблією; «*Фізіолог*» є збіркою відомостей про звірів, птахів, комах, риб; у «*Християнській топографії*» Козьми Індикоплова подається загальна характеристика світобудови.

Для будівництва храмів були необхідні знання з *математики*. Вони обмежувались простими чотирма діями, дробами і обчислюванням процентів. Здійснювались також різні обчислення, записувались міри довжини, обсягу, відстані між містами.

Для виготовлення смальти для мозаїк, скляних виробів, різнокольорових емалей, поліхромної поливи для кераміки необхідні були знання з практичної *хімії*. Багато різних фарб і барвників використовувались для фарбування тканин, шкір, розпису фресок, ікон, рукописів тощо. На Русі знали про хімічні властивості розчинів і речовин (для обробки шкіри, хутра, виготовлення різних напоїв тощо). Русичам був відомий так званий грецький вогонь – легкозаймиста речовина в спеціальних посудинах – своєрідні запалювальні бомби старовини. Через половців нашим пращурам став відомий порох, винайдений китайцями, слов'яни його використовували для залякування, а вогнепальна зброя з'явилася вже наприкінці XIII – XIV ст.

Вагоме місце у системі позитивних знань Київської Русі займала *астрономія*. Із астрологічного трактату, розміщеного в «Ізборнику» 1037 р. дізнаємося, що у центрі Всесвіту знаходилася Земля, навколо якої обертаються декілька небесних тіл. Окрім Сонця і Місяця, було відомо ще п'ять планет; решту відкрили вже після винайдення телескопа. Планети рахували у протилежному напрямі – від периферії до центру. Деякі автори восьмою сферою вважали нерухоме небо. У літописах існують свідчення про велику увагу до небесних явищ (сонячні і місячні затемнення, комети

та метеорити, північне саяво, атмосферні явища).

Досить розвиненими були *географічні знання*, які накопичувались у результаті практичного освоєння шляхів і через вивчення географічних трактатів того часу. У давньоруських літописах описана величезна територія від Гібралтара й Британії на заході до Уралу і півночі Західного Сибіру на сході, від Білого та Баренцового морів на півночі до Індійського океану і Південно-Китайського моря на півдні та південному сході. На Русі були добре знані Середземномор'я, Північна Африка, Мала Азія, Персія, Середня Азія, Індія. Київська Русь вважалася складовою частиною тогочасного єдиного світу.

Нашим предкам була відома і географія власної країни. У літопису вказано місця проживання всіх слов'янських племен, які локалізуються за ріками, озерами, горами. Подано детальний опис шляху «із Варяг у Греки» по Дніпру.

Високого рівня розвитку на Русі набули *медичні знання*, успадковані від язичництва. Народними лікарями («лечцями») були волхви, знахарі, віщуни, які використовували для лікування лікарські рослини, лазні, масаж, кровопускання. Учені вважають, що давньоруська медицина орієнтувалася на психотерапію, фітотерапію і фізіотерапію.

В «Ізборнику» вміщено спеціальні медичні статті про різні людські недуги і рекомендації щодо їх лікування. Акушерство та хірургія були найдавнішими розділами медицини.

Найвідомішим медиком був київський ченець *Аганім*, який жив наприкінці XI – в першій половині XII ст. Він лікував хвороби шкіри, запалення, широко використовуючи при цьому відвари з трав і коренів.

2.3 Література

Одним із основних видів мистецтва у Київській Русі та носієм християнських ідей була література. Існувало два напрями літератури – *перекладна*, твори якої потрапляли на Русь з Візантії, Болгарії, Моравії та інших країн та *оригінальна*, яку створювали власні автори.

Перекладну літературу складали: релігійні книги – Євангеліє, Апостол, Псалтир, П'ятикнижжя, Мойсееве буття; а також мінеї, прологи й патерики, у яких описувалося життя святих. Біблійні книги були обов'язковою церковною літературою і основним джерелом утвердження християнської церковної ідеології.

Великого поширення на Русі набули *апокрифи* (від грец. прихований, таємничий) – твори релігійного змісту, які не визнавалися церквою канонічними і заборонялися нею. У них розповідалося про створення світу, про Адама і Єву, про народження, життя і діяльність Ісуса Христа, про діяння апостолів, про кінець світу, про рай і пекло. Це твори християнського фольклору і письменства.

Після хрещення Русі з'явився новий вид літератури – *житіє святих* (агіографія) – релігійно-біографічні твори, у яких розповідалося про життя церковних і державних діячів, визнаних церквою святими. Відомими були переклади агіографій Антонія Великого, Федора Студита, Василя Нового, Іоанна Златоуста, Георгія Побідоносця, Олексія – «чоловіка Божого» та ін. У них відображено історичні події того періоду, моральні, філософські, естетичні уявлення тогочасного суспільства.

Найдавнішою пам'яткою писемності Київської Русі учені вважають *«Ізборник Святослава»*, що був укладений у 1073 і 1076 рр. для київського князя Святослава Ярославича. Цей збірник дійшов до наших днів і був переписаний з болгарського оригіналу. Поруч із творами церковно-релігійного характеру у ньому містяться публіцистичні твори давньоруських письменників, у яких порушуються питання християнської моралі, фіксуються норми поведінки людини в різних побутових обставинах.

Вагоме місце в давньоруському письменстві займає *літописання*. Спочатку це були записи подій, які ченці вели в монастирях, а згодом вони перетворилися на літературно-наукові твори. Літописи мали декількох авторів, які висловлювали в них свої погляди, власну ідеологію; існувала певна літописна стилістична традиція, яка не змінювалася.

Найкраще історичні події періоду Київської Русі висвітлені у *Лаврентіївському* (1377) та *Іпатіївському літописних зводах*. Іпатіївський літопис був створений наприкінці XIII – на початку XIV ст., до нього входять три компоненти – «Повість минулих літ», Київський літопис та Галицько-Волинський літопис.

Першим давньоруським літописом вважають *Київський звід*, що був написаний у 1037 – 1039 рр. при Софійському соборі, твір завершується прославленням будівельної та просвітницької діяльності князя Ярослава Мудрого. У 1073 р. ігумен Києво-Печерського монастиря Никон склав перший Печерський звід, який був використаний у 1093 – 1095 рр. ігуменом Іоанном – автором так званого Початкового літопису. Ці

літописи не збереглися до наших днів.

Близько 1113 р. побачив світ найвидатніший історичний твір Русі *«Повість минулих літ»*, який створив ченець Києво-Печерського монастиря Нестор. Це був за змістом складний твір, до якого увійшли всі попередні зводи та різні доповнення, здійснені як самим Нестором, так і його наступниками і редакторами. У *«Повісті»* автор здійснив спробу описати історію східних слов'ян, визначити місце Київської Русі в системі тодішнього світу, пов'язати історію своєї країни зі світовою.

Київський літопис був створений у 1199 р. ігуменом Видубицького монастиря Мойсеєм. У ньому висвітлюються події в Київській Русі з 1118 по 1199 рр.

У XIII ст. було складено *Галицько-Волинський літопис*, у якому відображалися події на Галицькій і Волинській землях від 1202 до 1292 рр. У ньому немає щорічних повідомлень й хронологічної сітки. До складу цього твору увійшли військові повісті, повісті про князів, акти, грамоти, уривки з інших літописів, місцеве літописання, витяги з різних історичних творів, в тому числі перекладних [4, с. 77]. У першій (галицькій) частині розповідається про життя і діяльність князя Данила Галицького аж до його смерті у 1264 р. У другій (волинській) частині йдеться про молодшого брата Василька та його нащадків. Головна ідея літопису виявляється в обґрунтуванні права князя Галицько-Волинської держави володіти Києвом і всією Південною Руссю. Літопис є важливим джерелом вивчення історії і культури не лише Галицько-Волинського князівства, а й сусідніх земель Польщі та Білорусі.

Значного розвитку у Київській Русі набула *оригінальна література*, хоча до нашого часу дійшла невелика кількість таких творів. Серед найвідоміших – *«Слово про закон і благодать»* Іларіона, *«Послання»* Климента Смолятича, твори Кирила Туровського, *«Повчання»* Володимира Мономаха, *«Слово о полку Ігоревім»*, *«Києво-Печерський патерик»* тощо.

Блискучим зразком духовного красномовства є *«Слово про закон і благодать» Іларіона*, який був першим митрополитом, введеним у сан без згоди візантійського патріарха. Його обрання символізувало проголошення незалежності Київської церкви від Константинопольської. *«Слово про закон і благодать»* є урочистою промовою, що побудована за візантійськими зразками. У першій частині твору автор здійснює змістовне та догматично-ґрунтовне протиставлення Старого (Закону) та Нового (Благодаті) Заповітів. Автор висловлює думку про рівність народів у

духовному і політичному житті. Зазначає, що руський народ не потребує ніякої опіки «старших», насамперед Візантії. У другій частині митрополит Іларіон прославляє князя Володимира, який приєднав Русь до Благодаті Божої. Також мислитель звеличує будівничу діяльність продовжувача справ Володимира – Ярослава Мудрого. Третя частина – молитва.

Климент Смолятич був другим після Іларіона українським митрополитом Київської Русі і його послідовником у боротьбі за незалежність української церкви від Візантії. Перу Климента Смолятича належать декілька «Слів», у тому числі *«Послання до Фоми Пресвітера»*, в якому продемонстровані широка ерудиція, знання класичної філософії, висока майстерність тлумачення божественних писань.

Великим майстром урочистого красномовства був відомий церковний діяч, єпископ **Кирило Туровський**. Він є автором притч, повістей, послань, «Слів», молитов. У своїх творах мислитель висловлюється за свободу волі людини, трактуючи її як свободу вибору між добром і злом.

Велику цінність становить *«Повчання Володимира Мономаха дітям»*, яке дійшло до нас за Лаврентіївським літописом 1377 р. Князь Володимир Мономах був однією із найвидатніших постатей княжих часів, мав велике захоплення до книжок і освіти. «Повчання» складається із трьох частин. Перша частина – це звернення від імені князя Ярослава Мудрого до синів і заклик, щоб вони жили у мирі, злагоді, любові, не порушували кордонів. У другій частині твору автор зазначає про обов'язки щодо ближнього та повинності доброго господаря. Він повчає допомагати бідним, дбати про вдів і сиріт. Третя частина «Повчання» – це розповідь Володимира Мономаха про різні пригоди та небезпеки у своєму житті, які він успішно подолав. Головною причиною, на думку автора, є те, що без волі Божої у світі нічого не відбувається.

Шедевром давньоруської літератури є *«Слово о полку Ігоревім»*, написане у XII ст. невідомим автором, у якому описується невдалий похід руських князів проти половців на чолі з князем Ігорем Святославовичем. Головною ідеєю твору є заклик до об'єднання руських князів перед зовнішньою небезпекою («за землю Руську»). «Слово ...» вважається скарбницею усної народної творчості; тут яскраво відображені патріотичні ідеали й поетична культура Київської Русі.

«Києво-Печерський патерик» – збірник творів про історію Києво-Печерського монастиря, заснованого в середині XI ст. Антонієм. Збірник було складено на початку XIII ст. У патеріку містяться відомості про

печерських монахів, описуються взаємовідносини князів, феодальні міжусобиці, висвітлюється похід руських князів на половців. Тут знаходять свідчення про побудову Успенського собору в Києві, про живописців і зодчих, лікарів і бібліотеку. Учені зазначають, що «Києво-Печерський патерик» упродовж багатьох століть залишається однією з найпопулярніших книг давньоруської літератури.

2.4 Архітектура та образотворче мистецтво

Із прийняттям християнства на Русі розпочався значний розвиток архітектури, зокрема поширилося муроване будівництво. До запровадження християнства на Русі церкви і будинки були дерев'яними.

На ранньому етапі розвитку культової архітектури домінувала візантійська традиція. Візантійські майстри розробили особливу систему будівництва культових споруд, що набула поширення в Київській Русі. Вона отримала назву *хрестовобанної*. За цією системою головний об'єм будівлі в плані утворює хрест. Центральну його частину увінчує баня (купол), навколо якої можуть розташовуватися менші за розмірами бані. Варто зазначити, що у Візантії храми будували лише під однією банею, а використання багатьох бань є давньоруським винаходом. Головна частина православного храму утворює три напівкруглі виступи – *апсиди*; вона завжди орієнтована на схід. У центральній апсиді розміщений *вівтар* – місце, де відбувається богослужіння, у бічних – підсобні приміщення (жертвник у лівій та дияконник у правій). У великих храмах приміщення рядами стовпів ділиться на поздовжні галереї – *нефи* (*нави*). У західній частині міститься вхідне приміщення – *нартекс* (притвор, бабинець). Така будова максимально задовольняла потреби богослужіння, тому упродовж багатьох століть вона майже не змінилася.

Християнський храм був не просто архітектурною спорудою, він являв собою своєрідну модель Всесвіту, де панує гармонія, а чітка ієрархія духовних сил зосереджена навколо головної – небесного Творця.

Першою кам'яною сакральною спорудою на Русі була *Десятинна церква*, побудована у Києві в 989 – 996 рр. На будівництво цього храму князь Володимир віддав десятину своїх прибутків, тому церква й отримала назву Десятинної. Це був великий хрестовобанний храм з трьома нефами, оточений галереями і мав багато куполів. Всередині церква була прикрашена мозаїкою, фресками, коштовними чашами, іконами. Особливо

багато у храмі було мармуру, що дало підстави сучасникам називати її «мраморяною».

За свідченням літописців, Десятинну церкву будували грецькі зодчі. Цей перший кам'яний християнський храм був не просто палацовою церквою князя Володимира, а символізував перемогу та велич християнства на Русі.

Одна із найдавніших пам'яток архітектури Київської Русі, що збереглася до нашого часу – **Спаський собор** у Чернігові, побудований за наказом князя Мстислава у 1036 р. Це велика тринефна восьмистовпна споруда, увінчана п'ятьма банями. Інтер'єр собору прикрашають фрески, декоративне різьблення та мозаїчна підлога.

Найвищого розквіту давньоруське мистецтво досягло за правління князя Ярослава Мудрого. Архітектурною перлиною цієї доби став славнозвісний **Софійський собор** у Києві, закладений князем у 1037 р. на місці переможної битви киян з печенігами. Собор був головним храмом держави, осередком її духовного життя. Окрім богослужінь, у ньому відбувались урочисті державні церемонії, розміщувалися бібліотека та центр книгописання.

Софійський собор – це п'ятинефний хрестовобанний храм, увінчаний тринадцятьма банями. Собор оточений з трьох боків двома рядами галерей. Із заходу між зовнішніми галереями зведено дві круглі вежі, в яких були сходи, що вели на хори. Величній і монументальній зовнішній архітектурі Софійського собору відповідає й урочистість інтер'єру. Основою всієї композиції храму є яскравий центральний підкупольний простір з головним куполом, що спирається на чотири арки, і апсида, яка примикає зі сходу. Інтер'єр собору прикрашали фрески і мозаїки. Весь образ грандіозного Софійського собору мав втілити ідею прилученості Київської Русі до християнської релігії, до розумно впорядкованого світу.

Відомою пам'яткою давньоруської архітектури кінця XII – початку XIII ст. є **П'ятницька церква** у Чернігові. Це невеликий чотиристовпний храм, що мав стрункі пропорції і вишукану гармонійну композицію. Чотири восьмигранні стовпи утворюють широкий центральний і вузькі бокові нефи. У західній стіні знаходяться сходи на хори, а в північній та південній – обхідні галереї. Головною конструктивною та композиційною особливістю є уступчасті склепіння, якими перекриті рамена середньохрестя.

Архітектура Київської Русі представлена не лише культовими

спорудами, а й фортифікаційними. Зразком таких будівель є руїни **Золотих воріт** у Києві, що збереглися до наших днів. Золоті ворота були споруджені у 30-х рр. XI ст. і являли собою парадну міську браму. Споруда мала два поверхи: перший був власне ворітьми в земляному валу зі стінами, а на другому поверсі була церква Благовіщення з банею, вкритою золотими листами. Тут знаходилась міська охорона.

Близькою до київської була архітектура Галицько-Волинського князівства. Кріпосні, оборонні і культові споруди в головних містах будували у традиціях візантійської та місцевої народної архітектури. Наприкінці XI ст. в архітектурі спостерігається вплив романського стилю, особливо в Галичі і Володимирі на Волині. Наприклад, звичайний тип церков (так званий тринефний), видовжується в напрямку схід-захід через прибудову третьої пари стовпів. Такі церкви в середині мають шість пілонів, до них належать церкви Володимира, Галича, Холма та інших міст. Вони побудовані переважно з тесаного каміння, їх покриття, обробка фасадів з двома вежами, портали, капітелі, поліхромне різьблення, вітражі мають виразний романський стиль. Серед таких храмів – **церква Святого Пантелеймона** в Галичі, яка має розкішний романський портал та інші різьблені з каменю деталі.

На жаль, архітектурних пам'яток періоду Галицько-Волинського князівства збереглося дуже мало. Відомо про рештки півтора десятка монументальних споруд XII – першої половини XIII ст. Серед шедеврів архітектури Галичини і Волині варто назвати **Успенський собор** і **Васильківську церкву** у Володимирі, білокам'яні храми в Перемишлі (нині – у Польщі), **Святоіванівський собор** у Холмі (нині – у Польщі), **Спаський монастир** поблизу Самбора.

Найбільшою спорудою у Галичині був **Успенський собор**, який побудував у 1157 р. Ярослав Осмомисл. Він був за розмірами третім храмом Київської Русі. Собор був оздоблений скульптурними композиціями та різьбленими капітелями, оточений з трьох боків галереями. Споруда була чотиристовпною, одноверхою, тринефною.

Отже, в період Київської Русі і Галицько-Волинського князівства значного розвитку набула архітектура, зросли масштаби кам'яного будівництва. На основі візантійських традицій давньоруським зодчим вдалося сформувати власний самобутній стиль, що у подальшому здійснить великий вплив на розвиток української архітектури.

З культовою архітектурою тісно пов'язане образотворче мистецтво –

мозаїка, фреска, іконопис, книжкова мініатюра. *Мозаїка – це зображення, виконані зі смальти – кольорового непрозорого скла у вигляді кубиків або пластинок.* У Софійському соборі у 30 – 40-х роках XI ст. грецькі майстри та їхні місцеві учні створили величний ансамбль мозаїчного живопису, що не мав рівних у світовому мистецтві того періоду (до нашого часу збереглося 260 м² мозаїк). Мозаїки були найдовговічнішим і найкоштовнішим видом монументального живопису, тому у цій техніці виконано найважливіші за змістом зображення, розташовані в східній та центральній частинах храму. У центральній бані, що символізує небо, зображено величну напівпостать *Христа Вседержителя* в оточенні архангелів. Правою рукою Христос посилає благословення, а у лівій тримає Євангеліє – книгу, в якій висвітлено основи віри. Вражає прекрасне і водночас суворе обличчя Христа, оскільки Вседержитель – це той, перед ким кожна людина, згідно з християнським віровченням, відповідь за свої думки та вчинки. Христос Вседержитель – це той, що все тримає: і Небо, і Землю, і Всесвіт. Тому його зображення і займає центральне місце в системі декорації храму.

У верхній частині головної апсиди Софійського собору зображена *Богоматір Оранта* (з лат. «Оранта» – та, що молиться). Учені зазначають, що це найбільша за розмірами фігура в усьому давньоруському мистецтві (висота сягає 5,45 м). Марія зображена у повний ріст з піднесеними догори руками, вона ніби заступається за весь рід людський. На думку дослідників, русичі були прихильними до образу Оранти тому, що він нагадував близьку їм язичницьку Велику Богиню, «Непорушну Стіну», яку зображали стоячи, з піднятими до неба руками. Богоматір Оранта одягнена в довгу синю сорочку – *хітон* та пурпуровий плащ – *мафорій*, складки якого підкреслені золотом. Постать Марії вишукана за колоритом, є дуже виразною на мерехтливому золотому тлі, що символізує Царство Небесне – місце, де знаходиться Бог, Богоматір, ангели та святі.

Під образом Богоматері Оранти розташована велична багатофігурна композиція «*Євхаристія*» (причастя апостолів), а ще нижче – постаті найпопулярніших у православному світі святих. Їхні обличчя виразно індивідуалізовані, вражають глибоким психологізмом.

Прекрасні мозаїки прикрашали також Михайлівський Золотоверхий собор, Успенський собор Києво-Печерської лаври та інші храми Києва.

Найпоширенішим видом монументального мистецтва Київської Русі був фресковий живопис. *Фреска – це композиція, виконана водяними*

фарбами на вогкій штукатурці. В Україні фрески збереглися до нашого часу у храмах Києва та Чернігова. У Софійському соборі є майже три тисячі квадратних метрів фресок XI ст. Фресковий живопис храму стилістично близький до мозаїк. Це своєрідні ілюстрації до Святого Письма – євангельські та біблійні сюжети, життя Святого Георгія та архангела Михаїла. Поруч із цим у західній частині храму і на стінах веж собору розміщені розписи на світські теми. До них належить велика композиція із зображенням сім'ї Ярослава Мудрого, більша частина якої, на жаль, втрачена. Велику зацікавленість викликають сцени полювання – улюбленої князівської розваги, зображення константинопольського іподрому, на якому присутні візантійський імператор і київська княгиня Ольга. Зображено також борців, жонглерів, скоморохів, музикантів, які грають на різних інструментах.

Важливим елементом інтер'єру Софійського собору є рослинні орнаменти на всіх стінах і стовпах храму, віконних арках. Орнаменти об'єднують сюжетні композиції, підкреслюють архітектурні деталі, надаючи будівлі урочистого вигляду.

Фрагменти фрескових розписів збереглися також у Спаському соборі Чернігова, у храмі Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві. Особливою майстерністю відзначається відомий фресковий комплекс Кирилівської церкви в Києві, створений у XII ст. Персонажі, зображені на фресках, наділені індивідуальними психологічними рисами.

Окрім монументального, на Русі значного розвитку набув станковий живопис, зокрема такий його вид як *іконопис*. Перші ікони потрапили на Русь із Візантії та Болгарії. Найвідомішою з них є візантійська ікона «**Володимирська Богоматір**», що знаходилася у храмі Бориса і Гліба у Вишгороді. Звідти у 1155 р. під час одного зі своїх спустошливих набігів на Київську землю її вивіз володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський.

Найславетнішою іконописною школою кінця XI – початку XII ст. була київська школа. У писемних джерелах згадується ім'я відомого давньоруського іконописця, ченця Києво-Печерського монастиря **Алімпія** (Аліпія, Олімпія), який навчався у грецьких майстрів. Дослідники вважають, що митець розмальовував Успенський собор Києво-Печерської лаври і брав участь у розписах Михайлівського Золотоверхого собору (1108 – 1113 рр.).

Творів іконопису періоду Київської Русі збереглося дуже мало. До них

належать ікони «Ярославська Оранта», «Устюзьке благовіщення», «Ангел – золоте волосся», «Дмитрій Солунський», «Святий Георгій», «Спас Нерукотворний», «Богоматір Велика Панагія». Кожна з цих ікон є зразком високого мистецтва всесвітнього значення. На превеликий жаль, сьогодні більшість із них знаходиться за межами України – в музеях і храмах Москви та Санкт-Петербурга.

За стилем виконання київські ікони подібні до фресок і мозаїк. Усі вони великі за розміром, що також зближує їх з монументальним мистецтвом. У композиції ікони головне місце займає людина, її фігура, обличчя. Зазвичай фігури на іконах мають видовжені пропорції, тонкі ритмічні складки одягу роблять їх ніби невагомими. Обличчя зображували з підкреслено високим чолом, великими очима, маленькими вустами, тонким носом. Цим митці прагнули максимально передати стан людської душі. Звідси доходимо висновку, що мистецтво іконопису було засноване на традиціях античної художньої культури, які творчо переосмислили та пристосували до християнського віровчення.

У Галицько-Волинському князівстві інтер'єри давньоруських палаців, храмів, княжих дворів також оздоблювали мозаїками, фресками, різьбленим каменем, іконами. До нашого часу зберігся фрагмент фрески «**Божественна служба**», що була створена у XII ст. й прикрашала вівтарну арку Успенського собору у Володимирі. Цей фрагмент дозволяє дослідникам стверджувати, що місцеві малярі були на той час обізнані із передовими досягненнями візантійського мистецтва.

Окремим видом мистецтва Київської Русі була **книжкова мініатюра**. Рукописні книги були дуже дорогими, їх переплітали в міцні оправи з металевими замками, прикрашали ініціалами, заставками, мініатюрами. До нашого часу збереглося декілька рукописних книг XI – XII ст., які переписали та оздобили київські майстри. Найдавніша з них – «**Остромирове Євангеліє**», яке написав у 1056 – 1057 рр. диякон Григорій на замовлення новгородського посадника Остромира. У ній вміщено три яскраві **мініатюри** із зображенням євангелістів *Іоанна*, *Марка* та *Луки*. Мініатюри «Остромирового Євангелія» відзначаються яскравим і водночас вишуканим колоритом, особливою «співучістю» ліній. Вони оздоблені орнаментами, схожими до орнаментів Софійського собору. Дослідники зазначають, що за манерою виконання, кольоровим і орнаментальним вирішенням ці мініатюри подібні до київських перегородчастих емалей – складна техніка обробки ювелірних виробів, що в XII – XIII ст. досягла

надзвичайно високого рівня. Відомими також є мініатюри «Ізборника Святослава», «Юрієва Євангелія», «Трирського псалтиря» та ін.

Велику зацікавленість викликають мініатюри Радзивіллівського літопису XV ст., який є копією Володимирського літописного зводу 1206 р. У книзі вміщено 618 кольорових мініатюр, в яких відображено головні події історії Київської Русі. З них ми дізнаємося про архітектурні споруди Русі, одяг, зброю, речі домашнього вжитку.

Особливостями мініатюри Київської Русі є площинність, графічна манера письма. Часто використовувалися стилізовані силуети храмів, геометричний і стилізований рослинний орнамент.

Традиції книжкової мініатюри Київської Русі започаткували окремий вид образотворчого мистецтва – *книжкову графіку*, що згодом досягне високого рівня в Україні.

2.5 Музична культура

Музика і театр, як й інші види мистецтва, набули значного розвитку в Київській Русі. Музика відігравала важливу роль у житті народу, княжому побуті, церковних богослужіннях. У Київській Русі існували *народна, професійна інструментальна музика і церковний спів*.

Про народну музику ми дізнаємося лише з писемних джерел (оскільки її записів не існує) та давніх зображень, а також українського фольклору, що сягає язичницьких часів. Народна музика була пов'язана з календарною обрядовістю (колядки й щедрівки, гаївки й веснянки, купальські й обжинкові пісні тощо), з трудовою діяльністю, шлюбно-сімейними відносинами.

Першими професійними акторами, музикантами, танцівниками, акробатами були *скоморохи*. Представники християнської церкви жорстоко переслідували скоморохів і забороняли їхні «бісівські» видовища, тому що вони ґрунтувалися на архаїчних язичницьких обрядах і віруваннях. Скоморохи мандрували по країні, виступаючи як перед народом, так і перед князівською знаттю. Їхнє мистецтво поєднувало у собі особливості давнього обрядового театру і деякі риси княжого театру, що мав зародки професіоналізму. Княжий театр брав за основу лицарську пісню речитативно-величального характеру, що виконувалась у супроводі музичних інструментів. Із занепадом Київської держави персонажі княжого театру («князь», «княгиня», «бояри», «дружина») перейшли до

народного театру.

Із музичних інструментів використовувались: духові – ріг, труба, сурна, сопілка, флейта, свиріль; струнні – гусла, гудок (смик), лютня, ліра, арфа; ударні – бубон, тарілки, литаври, дзвіночки.

Про високий рівень музичної культури свідчать твори давньоруської літератури, графічні сюжети книжкових мініатюр, фрески. Так, у «Слові о полку Ігоревім» згадується ім'я співця **Бояна**, який жив при дворі князя Святослава Ярославича. У Галицько-Волинському літописі знаходимо свідчення про відомого співця **Митусу**. На одній із фресок Софійського собору зображено музиканта, який грає на струнно-смичковому інструменті, подібному до скрипки. Учені зазначають, що це гудок. Інша фреска, яка збереглася на стіні південної вежі Софійського собору має назву «Скоморохи». Тут зображена група музикантів, що грають на різних музичних інструментах – поперечній флейті, металевих тарілках, трубах, лютнях, щипковій лірі, металевих дзвонах і парних барабанчиках. Ряд дослідників висловили припущення, що на фресці також зображено *пневматичний* (від грец. вітер – духовий) *орган*, за яким сидить органіст, поклавши руки на клавіатуру. Отже, згадані фрески є яскравим свідченням того, що інструментальна музика була в пошані в Київській Русі і досягла високого ступеня розвитку.

Значного піднесення також набула й військова музика. Військові музиканти супроводжували князів у походах, вітали послів іноземних держав на офіційних прийомах, музика звучала під час святкових трапез. Найчастіше у військових оркестрах використовували труби, роги, сурни, бубни, литаври, тарілки, дзвіночки.

Церковна музика потрапила на Русь із Візантії. Разом із грецьким духівництвом до Києва приїздили і грецькі та болгарські професійні співаки-доместики, які були першими вчителями музики та диригентами церковних хорів. Головним осередком церковної музики була Києво-Печерська лавра, звідти вона поширилася на церкви й монастирі всієї Русі. До нашого часу дійшли імена деяких співаків, наприклад, **Стефана** – учня преподобного Феодосія Печерського.

Церковні піснеспіви записувалися спеціальними грецькими знаками, які на Русі називали «крюками» або «знаменами», через це й самі церковні співи отримали назву «*знаменного розспіву*». Спів був одноголосний і мав декламаційний характер. Основою знаменного розспіву була система з восьми ладів (гласів) – так зване *осьмигласіє*. На Русі сформувалося власне

оригінальне осьмигласіє, що ґрунтувалося на місцевих мелодичних традиціях. Згодом це спричинило певні зміни у знаменному розспіві і привело до появи нових його варіантів, зокрема, знаменитого Київського розспіву. В XI ст. виникли власні місцеві святкові богослужіння, яких не існувало у Візантії.

Також на Русі набула поширення так звана *кондакарна* нотація, якою записувались мелодії кондаків – коротких церковних пісень, що славили Бога, Богородицю, святих. Ця нотація була близька до знаменної, але у ній використовували додаткові особливі знаки.

Важливою складовою вітчизняної музичної культури є дзвонова музика. Дзвони використовувались у різних сферах життя народу – повідомляли про нашествя ворога, пожежу, збирали людей на віче, супроводжували будь-яке церковне свято.

Отже, мистецтво Київської Русі є однією із найяскравіших сторінок історії художньої культури доби Середньовіччя. Великий вплив на давньоруське мистецтво мали культури інших народів, особливо Візантії. Водночас до скарбниці світової культури багато нового і цінного внесли давньоруські митці. Загалом культурний розвиток Київської Русі IX – XIII ст. перебував на високому європейському рівні. На жаль, монголо-татарське нашествя перервало цей яскравий період української історії. Але культура Київської Русі в усіх своїх видах і жанрах продемонструвала яскраву самобутність і заклала підґрунття для подальшого розвитку української культури.

Контрольні питання

1. Який вплив здійснило християнство на процеси розвитку культури Київської Русі?
2. Назвіть основні типи шкіл, що існували в Київській Русі.
3. Охарактеризуйте найвизначніші пам'ятки перекладної та оригінальної літератури Київської Русі.
4. Який тип храмів набув поширення в церковній архітектурі?
5. Назвіть пам'ятки давньоруської архітектури, які збереглися до наших днів.
6. Які види образотворчого мистецтва набули поширення в Київській Русі?
7. Яку пам'ятку мистецтва можна вважати символом доби Київської

Русі? Чому?

8. Яку роль відігравала музика в житті давньоруського суспільства?

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Андріяненко В. І. Історія і теорія української і зарубіжної культури : навч. посіб. / Андріяненко В. І. – Луганськ, 2007.

2. Бакалець О. А. Історія України з найдавніших часів до початку ХХІ століття : навч. посіб. / Бакалець О. А. – Львів, 2010.

3. Зінько О. В. Нариси української культури : навч. посіб. / О. В. Зінько, Ю. А. Зінько. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2012.

4. Історія української культури [Текст] : курс лекцій / [Ліхолат О. В., Дігтяр П. А., Боева С. Ю. та ін.]; під заг. ред. д-ра іст. наук С. О. Костилюєвої. – К. : НТУУ «КПІ», 2010.

5. Історія української культури : [конспекти лекцій, хрестоматія, наукові статті, ілюстрації] / Г. В. Кравченко, Б. Я. Клепалов, І. В. Піддубська, І. В. Шаповалова. – Донецьк, 2010.

6. Історія української культури / [за заг. ред. І. Крип'якевича]. – [4-те вид., стер.]. – К. : Либідь, 2002.

7. Культурологія : українська та зарубіжна культура : навч. посіб. / М. М. Закович, І. А. Зязюн, О. М. Семашко та ін. / [за ред. М. М. Заковича]. – [3-те вид., стер.]. – К. : Знання, 2007.

8. Українська культура в європейському контексті / Ю. П. Богуцький, В. П. Андрущенко, Ж. О. Безвершук, Л. М. Новохатько / [за ред. Ю. П. Богуцького]. – К. : Знання, 2007.

9. Українська і зарубіжна культура : навч. посіб. / [під заг. ред. К. В. Заблоцької]. – Донецьк : «Східний видавничий дім», 2001.

10. Художня культура України : [навч. посіб.] / Л. М. Масол, С. А. Ничкало, Г. І. Веселовська, О. І. Оніщенко; [за заг. ред. Л. М. Масол]. – К. : Вища школа, 2006.

3 УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА XIV – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

3.1 Соціально-політична і культурна ситуація на українських землях

Розвиток української культури XIV – першої половини XVII ст. відбувався у складних історичних умовах. Українські землі розпорошилися і втратили єдиний політичний центр, так само, як і державну незалежність (якийсь час лише Галичина утримувала свою незалежність та власну державність).

У середині XIV ст. частина українських земель (Київщина, Чернігівщина, Переяславщина, Поділля та частина Волині) увійшла до складу Великого князівства Литовського.

Литовське панування спочатку виявилось більш сприятливим для розвитку української культури, ніж період монголо-татарського ярма. Литовці дотримувалися правила: «Ми старину не рушимо, а новини не вводимо». Чимало литовських аристократів-язичників, відчуваючи тяжіння до більш високої християнської культури та недосконалість власного духовного ґрунту, приймали православ'я, поріднившись з українськими князями. Руська (українська) мова стала офіційною мовою уряду, нею була написана конституція Литви. Але саме по собі Литовське князівство не було достатньо міцним чи впливовим, аби втриматися разом з Україною в цивілізованому просторі.

У 1569 р. була проголошена Люблінська унія, згідно з якою Велике князівство Литовське було об'єднане з Польським королівством в єдину державу – Річ Посполиту. Українська православна культура зазнала гноблення, тому що умовою нового союзу стало впровадження католицизму.

Соціально-економічні умови, історичні обставини зумовили підписання Берестейської церковної унії у жовтні 1596 р. Внаслідок цієї унії з'явилася греко-католицька церква, в якій зберігалися греко-православне богослужіння й усі східні обряди, однак Папа Римський визнавався главою церкви і був прийнятий догмат про походження Святого Духа також від Сина.

Із прийняттям Берестейської церковної унії католицизм став активно поширюватись на українських землях. Продовжується денационалізація української шляхти, ціла низка знатних родів переходить в унію або католицтво, полонізується. Православні вважали уніатів зрадниками, а римо-

католики принижували православних.

Влучну оцінку Берестейській унії дав І. Франко: «Укладена за мотивами далеко більш політичними і адміністративно-дисциплінарними, ніж догматично-релігійними, Брестська унія відразу внесла величезний фермент в лоно руського народу, спричинила тимчасовий запал, пожвавлення, інтелектуальний рух, жваві диспути, ... та в кінцевому підсумку ослабила Русь, деморалізувала її ненавистю братів до братів, взаємним недовір'ям і нетерпимістю і була однією з причин козацьких війн, які принесли Україні «руїну», а Польщі зародок політичного занепаду» [5, с. 401].

Отже, територіальний поділ України, міжконфесійна боротьба роз'єднали український народ і на тривалий час розпалили вогнище боротьби, що не давало можливості для об'єднання і протидії зовнішній експансії.

3.2 Розвиток освіти і науки

Навчання і виховання на українських землях у XIV – XVII ст. ґрунтувалося на освітніх традиціях Київської Русі. Найбільш освіченим у цю добу було духовенство, тому більшість шкіл існували при монастирях і церквах, рідше – при дворах багатих феодалів. У цих школах здобували елементарні знання з арифметики, навчалися письму, але до середини XVI ст. вони перестали відповідати вимогам часу. З'явився новий тип школи – *слов'яно-греко-латинська*, в якій традиції освіти Київської Русі поєднувалися із західноєвропейськими.

Значний вплив на розвиток української культури загалом, і освіти зокрема, мали ідеї Гуманізму та Реформації, що набули поширення в культурі Західної Європи. Ці ідеї суперечили світоглядній системі середньовічного суспільства, в основі якого був бог. Гуманісти звернули увагу на людину, її місце у світі. Людське щастя, на думку гуманістів, полягає в особистій свободі й освіченості людини, справедливому устрої суспільства. Водночас з'являється зацікавленість рідною мовою, культурою, історією, постає потреба в освіті та наукових знаннях.

Поширенню ідей Гуманізму та Реформації в Україні сприяли українські інтелектуали, які здобували освіту в Італії та інших європейських країнах. Зокрема, у Сорбонському університеті в 1353 р. навчалися магістр Петро Кордован і його «товариші з Рутенії», у 1369 р. тут навчався Іван з «Рутенії», у 1397 р. – Герман Вілевич «рутенської нації з Києва» та ін. Із XV ст. при Празькому та Краківському університетах

існували спеціальні бурси (гуртожитки) для студентів з України. Лише в одному Краківському університеті упродовж XV – XVI ст. здобули освіту 800 вихідців з України. Українські студенти вчилися також у Болонському, Базельському, Падуанському, Гейдельберзькому, Лейденському та інших університетах. Багато з них стало вчителями, поетами, відомими громадськими і політичними діячами.

Відомим ученим, проповідником гуманістичних ідей і нових досягнень науки був Юрій Котермак, відомий світові як **Юрій Дрогобич** (бл. 1450 – 1494). Український вчений народився в Дрогобичі, навчався у Ягеллонському університеті в Кракові, із 1473 р. продовжив навчання у найславетнішому тоді в Європі Болонському університеті. У 1478 р. отримав ступінь доктора філософії, став професором. Упродовж 1478 – 1482 рр. Ю. Дрогобич читає лекції з астрономії в Болонському університеті, а в 1481 – 1482 рр. перебував на посаді ректора цього університету. У 1482 р. вчений отримав ступінь доктора медицини – перший серед вихідців з України.

У 1483 р. Ю. Дрогобич видав у Римі книжку *«Прогностична оцінка поточного 1483 року магістра Юрія Дрогобича з Русі, доктора філософії та медицини університету Болоньї»* і став, таким чином, першим українським автором друкованої книги. Окрім астрології у книзі подаються окремі наукові відомості з астрономії, метеорології, філософії, економіки, географії.

У 1488 р. Ю. Дрогобич переїхав до Краківського університету, де почав читати лекції з астрономії, медицини, теорії мистецтв. Деякі дослідники вважають, що лекції професора «вільних мистецтв» Ю. Дрогобича слухав майбутній польський учений Миколай Коперник – автор вчення про геліоцентричну систему, який почав навчання на цьому факультеті з осені 1491 р.

Носіями нових ідей в Україні також стали Павло Русин із Кросна, Лукаш із Нового Міста, Станіслав Оріховський та ін. **Павло Русин** навчався у Краківському та Грейсвальдському університетах. Згодом викладав римську літературу у Краківському університеті і очолював там поетичний гурток молоді. Власні вірші писав латинською мовою. Вагомим надбанням новолатинської поезії XVI ст. була віршова збірка *«Пісні Павла Русина з Кросна»* (1509). П. Русин відіграв важливу роль у культурно-освітньому русі не тільки України, а й Польщі.

Відомий український гуманіст **Станіслав Оріховський** більшу частину

життя прожив у Італії, але слава про нього поширилася по всій Європі. Блискучими зразками української полемічної літератури є прозові та публіцистичні твори С. Оріховського «*Про турецьку загрозу слово...*», «*Напучення польському королеві Сигізмунду Августу*», «*Хрещення в русинів*» та ін. Він був талановитим оратором, публіцистом, істориком, філософом. Більшість учених вважає С. Оріховського засновником полемічної літератури. С. Оріховський одним із перших серед представників європейської політичної думки заперечив божественне походження влади та держави, категорично висловився проти підпорядкування світської влади духовній, відстоював невтручання церкви у державні справи.

Варто відзначити, що перебуваючи за межами України, і П. Русин, і С. Оріховський завжди підкреслювали своє русинське походження, звеличуючи власну Батьківщину в очах європейської громадськості.

Після Люблінської унії почала зростати роль латинських шкіл, католицьких навчальних закладів. Освітою в Україні почали займатися єзуїти, що з'явилися в Польщі у 1560 р. для боротьби з Реформацією. Єзуїти організували свої осередки в Києві, Луцьку, Львові, Вінниці, Острозі. У єзуїтських колегіях пропагували католицьку культуру.

Діяльність єзуїтів в Україні оцінюють неоднозначно. З одного боку, вони сприяли поширенню освіти, знайомили українців із надбаннями європейської науки і культури, тому молоді люди, переважно з вищих верств, прагнули вчитися в єзуїтських колегіях. З іншого боку, платою за навчання у цих навчальних закладах було зречення православної віри, а відтак, в тих умовах, і національності. Молодь у таких школах полонізувалася [1, с. 49].

Водночас на межі XVI – XVII ст. в українській освіті сталися істотні зміни. Виникли нові навчальні заклади, які ґрунтувалися на національних освітніх традиціях, тут відбувалося поєднання українського досвіду із європейським.

Видатний діяч української культури князь **Костянтин (Василь) Острозький** заснував у 1576 р. у м. Острог культурно-освітній осередок. До нього входили колегія, літературно-науковий гурток, бібліотека і друкарня. **Острозька колегія** була першою вищою школою європейського зразка на українських землях, що згодом дістала назву академії. Навчання в Острозькій колегії здійснювалося за програмами європейських університетів. Тут викладалися так звані «сім вільних мистецтв», які склались з предметів «тривіума» – граматики, риторики, діалектики та

«квадривіума» – арифметики, геометрії, астрономії, музики. Вивчали переважно три мови: давньоукраїнську (слов'яно-руську), грецьку та латинську, тому сучасники називали колегію «тримовним ліцеєм» чи «тримовною гімназією».

Першим ректором Острозької академії був відомий письменник-полеміст і культурно-освітній діяч *Герасим Смотрицький*, а викладачами – визначні педагоги Дем'ян Наливайко, Христофор Філарет, Ян Лятос, Кирило Лукаріс та ін.

В академії здобули освіту відомі діячі України – учений і письменник Мелетій Смотрицький, Захарій Копистенський, Іов Борецький, гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, Іов Княгинецький.

Після смерті князя К. Острозького школа занепала і в 1640 р. припинила існування.

Важливу роль у поширенні та розвитку освіти, поглибленню її зв'язків з національним життям відігравали *братські школи*. *Братства* були світськими організаціями, які відстоювали релігійні, політичні, національні, культурні, станові права українців. До них входили освічені міщани, шляхтичі, духовенство, козаки. Діяльність братств відіграла велику роль у справі збереження української православної традиції, у становленні громадянського суспільства, його етнонаціональної консолідації, у підвищенні рівня освіти та культури. Особливе значення мала діяльність Львівського, Луцького, Київського та деяких інших братств. При братствах організовувалися школи, у яких навчання велося українською мовою. Тут вивчали як основні предмети мови (грецьку, латину, польську); окрім цього, до програм шкіл входило вивчення курсу «семи вільних мистецтв». Головна роль належала, як і у західних університетах, богослов'ю. Братські школи були відкриті для дітей усіх верств населення. Діти з бідних сімей та сироти навчались безкоштовно.

Зміст навчання і виховання в братських школах був проникнутий ідеями гуманізму, свідченням чого є зацікавленість античною літературою й філософією, звернення до європейської філософської думки. Але найяскравіше дух гуманізму відображений у педагогічних засадах братських шкіл. Основою педагогічної діяльності було усвідомлення цінності людської особистості, суспільної значимості освіти й виховання.

Першою школою була *Львівська братська школа*, яку засновано у 1585 р. Це був перший в Україні утримуваний на громадські кошти всестановий навчальний заклад, у якому початкове навчання поєднувалося зі

школою вищого типу.

На початку XVII ст. провідну роль в українській освіті стала відігравати *Київська братська школа*, що була відкрита у 1615 р. на кошти Гальшки Гулечівни. Першим її ректором став Іов Борецький, а опікуном був гетьман П. Конашевич-Сагайдачний. Тут викладали відомі вчені – вищезгаданий перший ректор І. Борецький, М. Смотрицький, К. Сакович, З. Копистенський та ін.

У 1631 р. архімандрит Києво-Печерської лаври Петро Могила заснував при лаврі школу вищого типу. За ініціативи Київського братства й митрополита І. Борецького у 1632 р. лаврську школу було об'єднано з братською. Об'єднаний навчальний заклад дістав назву *Києво-Могилянської колегії* (із 1701 р. – Києво-Могилянська академія). За рівнем викладання і програмами Києво-Могилянська колегія не поступалася західноєвропейським університетам. Тут викладалися згадані «сім вільних мистецтв», студенти ґрунтовно вивчали класичну літературу, історію, географію, математику, медицину і філософію. Багато уваги приділяли вивченню мов, зокрема старослов'янської, грецької, латинської, польської, а згодом французької і старогрецької. Курс навчання в колегії тривав 12 років.

У цьому навчальному закладі працювали відомі вчені того часу: Інокентій Гізель, Іоаникій Галятовський, Лазар Баранович, Антоній Радилівський, Теодозій Сафонович та ін.

Тривалий час колегія була єдиним вищим навчальним закладом Східної Європи, де готувались кадри для всього православного світу. Її діяльність мала великий вплив на сусідні країни, особливо на Росію, де такого наукового центру не існувало. Багато письменників і вчених, випускників академії, переїхали до Росії і працювали там. Серед них Симеон Полоцький, який у XVIII ст. заснував у Москві Слов'яно-греко-латинську академію. У XVIII ст. Дмитро Туптало став видатним церковним діячем Росії, із 1702 р. – митрополитом Ростовським, автором донині уживаного величного зводу житій святих, відомим проповідником. Феофан Прокопович, який читав у Києво-Могилянській академії поетику (з якої написав і підручник), із переїздом у Москву став активним помічником Петра I у його реформаторській діяльності.

Отже, Києво-Могилянська академія відіграла значну роль у розвитку освіти, науки і культури XVII – XVIII ст. не лише в Україні, а й в країнах Східної Європи.

3.3 Розвиток друкарства. Перші українські стародруки

Значним етапом у розвитку української культури XVI ст. стала поява книгодрукування. Перші друковані книги, виконані кирилицею, з'явилися у 1491 р. у краківській друкарні **Швайпольта Фіоля**. Німецький друкар видав «*Октоїх*», «*Часословець*», «*Тріозь пісна*», «*Тріозь цвітну*», «*Осьмигласник*». У 1517 р. білоруський друкар **Франциск Скорина** видав «*Празький Псалтир*» церковнослов'янською мовою та 19 окремих книг «*Біблії*» у власному перекладі на білоруську мову. Близько 1522 р. Ф. Скорина надрукував «*Малу подорожню книгу*», а у 1525 р. – «*Апостол*». Його книги набули поширення на українських та литовських землях.

Першою українською друкованою книжкою вважається «*Апостол*», який у 1574 р. у Львові надрукував **Іван Федоров**. До переїзду в Україну Іван Федоров працював у Москві разом зі своїм помічником Петром Мстиславцем, заснував там друкарню і надрукував уже згаданий «*Апостол*» та два видання «*Часословника*». Згодом ченці-переписувачі книг звинуватили друкарів у сатанинських намірах і вони змушені були покинути Москву. Переїхавши до Львова, І. Федоров у 1573 р. заснував тут друкарню, що стало початком українського друкарства. Однак деякі дослідники стверджують, що ще наприкінці XV ст. у Львові існувала друкарня, яку заснував багатий львівський міщанин Степан Дропон. Тому відомий історик І. Огієнко вважає І. Федорова не засновником, а фундатором постійного друкарства на українських землях.

У 1574 р. світ побачив «*Буквар*», що складався з двох частин – азбуки та матеріалів для читання. Ця книга є цінною пам'яткою тогочасної навчальної літератури.

Згодом І. Федоров переїздить до Острога, до маєтку князя К. Острозького, де засновує друкарню. У 1581 р. було надруковано перше повне видання Біблії православних слов'янських народів церковнослов'янською мовою – знаменита «*Острозька Біблія*» – видатна пам'ятка історії української культури.

Окрім «Біблії», І. Федоров також надрукував «*Читанку*», «*Новий Заповіт з Псалтирем*», «*Хронологію*» Андрія Римші. Характерною особливістю острозьких видань є поєднання українських традицій з традиціями східнослов'янських народів. Вони оздоблені декоративно-орнаментальними прикрасами.

Після смерті І. Федорова у 1583 р. його справу продовжило Львівське Успенське братство, що мало власну друкарню. У *Львівській братській друкарні* були здійснені спроби реформувати церковнослов'янський кириличний шрифт, збагатити книгу новими високохудожніми прикрасами, в яких поєднувались елементи мистецтва Відродження з творчістю українських народних майстрів.

На початку XVII ст. провідну роль в українському книгодрукуванні відіграла друкарня *Києво-Печерської лаври*, засновником якої був архімандрит *Єлисей Плетенецький*. У 1616 р. тут був надрукований «*Часослов*», згодом «*Лексикон словено-руський*», ціла низка граматик, букварів, словників, різні зразки полемічної та богослужебної літератури.

За допомогою друкованих видань населення різних земель відкривало для себе останні досягнення суспільно-політичної й наукової думки, відчувало належність до одного етносу. У 1574 – 1648 рр. в Україні функціонувало понад 20 друкарень. Тут працювали найкращі інтелектуальні сили, які видавали навчальні посібники, біблії, книги церковного та полемічного змісту. Завдяки тому, що у виданнях поряд із церковнослов'янською дедалі частіше використовувалася українська мова, вони ставали більш доступними для широких верств населення. Книги було ілюстровано гравюрами, заставками. Отже, друкарство в Україні набуло значного розвитку.

3.4 Література

У складних історичних умовах розвитку української культури особливого піднесення набуває усна народна творчість. Однією з головних тем фольклору стає оспівування перемог українського народу проти іноземних загарбників.

У XV ст. в Україні зароджується фольклорна *історична поезія*. Поява історичних пісень і дум пов'язана з боротьбою українського народу проти польсько-литовського панування, а також із виникненням козацтва. Головним героєм творів є козак, воїн, захисник рідної землі. До нашого часу дійшли думи про Самійла Кішку, Марусю Богуславку, козака Байду, пісні «Корсунська перемога», «Богдан Хмельницький», «Василь Молдавський» та ін.

Найвизначнішою пам'яткою *перекладної літератури* XVI ст. є *Пересопницьке Євангеліє*. Ця рукописна книга XVI ст. є унікальною пам'яткою української ренесансної культури. Переклад книги з

болгарської мови на руську здійснили Михайло Василевич та архімандрит Пересопницького монастиря Григорій в с. Пересопниця Рівненської області. У рукописі налічується 964 сторінки, він обрамлений у дубові дошки, обгорнуті зеленим оксамитом. Текст написаний чорним чорнилом на пергаменті каліграфічним напівустановом. В оформленні використані ренесансні орнаментальні мотиви й композиції. За багатством графічного оздоблення Пересопницьке Євангеліє посідає перше місце серед східнослов'янських рукописів.

Із проголошенням державної незалежності України в 1991 р. Пересопницьке Євангеліє стало відомим чи не кожному її національно свідомому громадянину. Адже, поклавши руку на цю безцінну найдавнішу письмову пам'ятку духовної культури і мови українського народу, складають присягу на вірність народу й Україні її президенти.

Яскравим зразком *історично-мемуарної літератури* того часу дослідники вважають «*Заповіт*» (1577) брацлавського каштеляна **Василя Загоровського**, який потрапив у татарський полон і написав цей твір для своїх двох синів. За змістом цей твір нагадує «Повчання Володимира Мономаха дітям».

Світська література того періоду презентована збірником «*Ізмарагд*», у якому містяться твори на морально-побутові теми – про книжну мудрість, про багатих і бідних, про гріх та цноту, повагу до старших тощо.

Наприкінці XVI ст. в Україні зароджується *полемічна література*. Українські письменники виступали проти духовного наступу католицизму, відстоювали права українців на свою віру, мову, культуру. Першу хвилю полеміки викликала книга відомого польського єзуїта, письменника **Петра Скарги** «*Про єдність Церкви Божої під єдиним пастирем і про грецьке, від тієї єдності відступлення*» (1577). Тут він здійснив спробу обґрунтувати законність королівської влади в Польщі та її панування на українських і білоруських землях. П. Скарга дійшов висновку, що всі мають об'єднатися під верховенством папи римського і польського короля, зректися православної віри й національних традицій.

Гостро розкритикував вказаний твір П. Скарги і книгу ідеолога єзуїтства Б. Гербеста згаданий уже визначний український полеміст **Герасим Смотрицький**. У своєму трактаті «*Ключ царства небесного*» (1587) він закликає український та білоруський народи стати на захист рідної Батьківщини, її національних традицій. Книга пронизана ідеями суспільної рівності, свободи віросповідання та патріотизму.

Визначним полемістом був *Христофор Філарет*, якого вважають одним із найяскравіших прибічників протестантизму та реформації в Україні. У власному творі *«Апокрисис»* автор критикує діяльність Папи Римського, гостро викриває і засуджує політику польського уряду стосовно українського народу та обґрунтовує права українців на власну віру і культуру.

Вершиною полемічної літератури вчені вважають творчість українського релігійного діяча та яскравого письменника-полеміста *Івана Вишенського*. У посланнях, які він надсилав з Афону в Україну (*«Послання к утекшим от православное веры епископам»*, *«Послання до всех обще в Лядской земле живущих»* та ін.) він гнівно звинувачував верхівку православного духовенства у зраді національних інтересів народу, моральному занепаді. І. Вишенський одним із перших виступив проти кріпацької неволі.

Важливу роль у церковній полеміці відіграла творчість відомого культурно-громадського діяча, автора низки яскравих полемічних творів *Мелетія Смотрицького*. У своїх трактатах (*«Антиграфе»*, 1609 р., *«Тренос»*, 1610 р., *«Верифікація прав народу руського»*, 1621 р.) митець показав важке становище українського і білоруського народів, відстоював їх право на власну віру та звичаї, закликав до гуманності, толерантності. М. Смотрицький стверджував, що лише церква здатна консолідувати народ і сприяти розвитку культури, тому він виступав за моральну чистоту церкви. Коли ж утратив віру в те, що зможе змінити хід подій і переконання православних ієрархів-провідників народу, то став греко-католиком. Варто відзначити, що це було одним із характерних моментів духовного життя епохи.

У 1619 р. М. Смотрицький видав фундаментальну працю *«Грамматика слов'янська»*, яку М. Ломоносов назвав «воротами своєї вченості». Вона була перекладена на всі слов'янські мови. Аж до кінця XVIII ст. *«Грамматика слов'янська»* була основним підручником з мови, за яким викладали у південно-слов'янських країнах, а також у Молдавії та Румунії.

3.5 Особливості архітектури та образотворчого мистецтва

У XIV – XV ст. архітектура набула значного розвитку на Галицько-Волинських землях. Постійна боротьба з іноземними поневолювачами, феодалні міжусобиці спричинили широке розгортання оборонного будівництва – замків, веж, укріплених садиб, монастирів з високими мурами. У цих спорудах відбулося поєднання архітектурних традицій Київської Русі й ще

більш ранніх епох. Пам'ятки того періоду поділяють на дві групи: *оборонні споруди* та *церкви*. Упродовж XIV – XV ст. зростала кількість міст і фортець. Постійні війни спонукали зводити укріплення, які б мали не лише муровані башти, а й цілком були побудовані з каменю або цегли. У цей час будуються справжні архітектурні перлини – *замки* в Кам'янці-Подільському, Меджибожі, Хотині, Олеську, Мукачевому, Кременці, Білгороді-Дністровському. У ті часи навіть церкви мали вигляд фортець. Так, до наших днів збереглася унікальна *Покровська церква-фортеця* в с. Сутківці Хмельницької області (XV ст.), яка могла виконувати оборонні функції.

Поруч із цим в західноукраїнських землях будуються так звані «зрубні храми» – трибанні та п'ятибанні церкви, в архітектурі яких відображені старовинні українські традиції. Такі храми до нашого часу майже не збереглися. Виняток становлять *церква Св. Духа* у с. Потеличі Львівської області (1555) та *церква Св. Миколая* в м. Чернівці (1607).

У XVI – на початку XVII ст. українська архітектура зазнає сильних впливів ренесансного стилю, який поширився в Україну із Венеції та італійської частини Швейцарії. Більшість українських міст набуває нового вигляду. Вони починають забудовуватися відповідно до плану. Регулярне планування характерне для Львова та Кам'янця-Подільського. Згідно з планом, кожне місто мало вигляд прямокутника, поділеного на частини, що були місцями проживання основних громад – руської, польської, вірменської. У центрі кожної частини знаходилася ринкова площа, від якої паралельно розходились вулиці, у центрі міста була велика площа з ратушею.

Ренесансні віяння в архітектурі спричинили суттєві зміни у будівництві фортифікаційних споруд. Так, нових обрисів набув відомий Луцький замок, який збудував ще князь Любарт Гедимінович у XIV ст. У другій половині XVI ст. було перебудовано замок в Острозі. Круглу Башту і Луцьку браму цього замку вважають визначними спорудами Європи доби Відродження. Архітектурних змін зазнає також замок у Кам'янці-Подільському. Тут введений новий тип фортифікації – бастионну систему, до якої входили численні башти, бастіони, складні шлюзові споруди. Їх прикрасили ренесансними порталами, обрамленнями вікон та бійниць.

У Львові найбільший розквіт ренесансного стилю відбувся у 70 – 90-х рр. XVI ст. Видатні пам'ятки українського ренесансу, що знаходяться у Львові, увійшли до скарбниці не лише українського, але й загальноєвропейського мистецтва. До будівель львівського ренесансу належать чис-

ленні будинки на площі Ринок, зокрема відома «**Чорна кам'яниця**» (архітектори П. Барбон, П. Римлянин, П. Красовський), будинок флорентійського різьбяр Бандіnellі та ін. Там же стоїть найбільша львівська кам'яниця – знаменитий **будинок** заможного купця **Корнякта**, який нагадує справжній палац. Його спорудив архітектор Петро Барбон у 80-х рр. XVI ст. Шестивіконний триповерховий фасад увінчано високим *атиком* – декоративною стінкою над карнизом. Пізніше, у XVII ст., на ньому встановили статуї лицарів. Вікна прикрашає гарне обрамлення. Чудова триархна аркада внутрішнього дворика нагадує італійські палаци доби Відродження.

Найвищим злетом українського ренесансу у Львові є визначний архітектурний ансамбль, до якого увійшли **Успенська церква**, (архітектори П. Римлянин, В. Капинос, А. Прихильний), **вежа Корнякта** (архітектори П. Барбон і П. Римлянин) і **каплиця Трьох святих**, (архітектор П. Красовський). У цих спорудах втілено традиції української народної дерев'яної архітектури – зведення тридільних церков, що склалися з трьох частин, розташованих на одній осі, та високих багатоярусних дзвіниць. У зовнішньому оформленні споруд було використано вишукані ренесансні форми.

Із архітектурою ренесансного стилю тісно пов'язана **скульптура**. У XIV – XV ст. найпоширенішим різновидом цього виду мистецтва було декоративне різьблення, в якому переважали народні традиції. Яскравим зразком гармонійного поєднання архітектури, скульптури, орнаментів з каменю, де поєднуються ренесансні та українські народні мотиви, є львівські **каплиці Боїмів** та **Кампанів**. Обидві побудовані на початку XVII ст., архітектори і скульптори – П. Римлянин, А. Бемер, Г. Шольц, Я. Пфістер. Особливою розкішшю та урочистістю вражає каплиця Боїмів, що була усипальницею родини заможного купця Георгія Боїма. Її фасад становить суцільний декоративний рельєф, виконаний з надзвичайною майстерністю. Не поступається йому й вишукане оформлення інтер'єру. У ньому, крім багатой декоративної пластики, особливу увагу привертають алебастрові та мармурові бюсти.

Окремий жанр скульптури становить **скульптурний портрет**, що з'являється й набуває поширення в Україні у XVI ст. Найперші зразки скульптурного портрета зустрічаються у надгробних пам'ятниках. Надгробки замовляли заможні люди для увічнення та ушляхення образу померлого. Одним із завдань скульптора було відтворення реальних портретних рис цієї людини. У цей період сформувалася композиційна схема надгробка,

що складався зі скульптурного зображення померлого, який ніби спочиває, лежачи на саркофазі, обрамленому вишуканими архітектурно-орнаментальними композиціями. Найкращими зразками такої скульптури є *надгробки князів Синявських* з церкви-усипальниці м. Бережани (70 – 80-ті рр. XVI ст., скульптори Я. Пфістер та Г. Горст) та *надгробок князя К. Острозького*, що був встановлений 1579 р. в Успенському соборі Києво-Печерської лаври.

Ідеї епохи Відродження мали значний вплив і на розвиток *образотворчого мистецтва*, основними рисами якого були монументальність, витонченість колориту, гармонія пропорцій, яскравість малюнка, висока професійна майстерність. Відомими зразками монументального живопису є фрески *«Різдво Христове»* та *«Успіння Богородиці»* у Кирилівській церкві Києва (XIV ст.). У цих розписах спостерігається вплив ренесансних віянь. Релігійні образи, що були раніше статичними, скутими канонам, поступово набувають руху, збагачуються психологізмом та натурними деталями.

У XIV – XV ст. у духовному житті України зростає значення *іконопису*. Техніка мозаїки уже відійшла в минуле, а фрескові розписи могли собі дозволити далеко не всі церкви. Їх замінив *іконостас* – особлива перегородка, що закриває вівтарну частину храму і складається з кількох рядів ікон. Незважаючи на складні історичні умови, український іконопис утверджується як суто національне явище, не схоже на аналогічне мистецтво інших країн східного обряду. Ікони увійшли в життя усіх верств суспільства.

До пам'яток київського іконопису цього періоду належать ікони *«Богоматері Печерської-Свенської»*, *«Микола з житієм»*, *«Ігоревська Богоматір»* і *«Максимівська Богоматір»*, виконані з великою професійною майстерністю. Обличчям святих притаманна реалістичність, м'якість і простота, колоритно зображено одяг. Ці твори є яскравим свідченням високого рівня художньої культури Києва після татаро-монгольської навали.

Однією із найвизначніших пам'яток живопису початку XIV ст. є ікона *«Волинської Богоматері»*, що вражає глядача особливою суворістю образів Богоматері та дитяти Ісуса, чого не було в іконах попереднього періоду.

Велику шану й популярність в Україні мали ікони із зображенням воїнів-переможців. Найвідомішою є ікона *«Юрій Змієборець»* (кінець XIV ст.), яка зберігається у церкві с. Станиля на Львівщині. На іконі зображено воїна у лицарському одязі, який на вороному коні зі списом у ру-

ках розтоптує змія. В образі Святого Юрія, або Георгія втілено ідеал середньовіччя – це лицар-герой, визволитель й захисник, святий зі зброєю в руках.

У XVI ст. в Україні набули поширення ікони, написані на сюжети «*Страшного Суду*». Вони виконували виховну функцію: мали нагадувати людям про те, як потрібно жити, щоб не зазнати пекельних мук. Народна фантазія найяскравіше виявилася у зображенні раю та пекла. У той період такі ікони набули важливого соціального й антифеодального спрямування.

Поступово іконопис збагачується елементами реального життя: зображенням рослин, архітектурного оточення, предметів побуту. Образи на іконах дедалі більше стають схожими на представників місцевого населення. Для українських ікон характерне також застосування *світлотіні* і *прямої перспективи*, що є засобами реалістичного відтворення дійсності.

Поруч із фресковим розписом та іконописом у образотворчому мистецтві тієї доби виникають і набувають розвитку світські жанри – портрет, історична, батальна картини, пейзаж. Головне місце серед них займав *портретний живопис*. Серед ранніх зразків цього жанру виокремлюють *портрети* історика *Яна Гербурта*, польського короля *Стефана Баторія* (художник В. Стефанович), воєводи *Івана Даниловича*, знатних міщан *Костянтина* та *Олександра Корняків*, старости *Мнішека*, на яких помітний вплив європейського парадного портрета. Тогочасні митці майстерно опановували реалістичні засоби відтворення дійсності: анатомічну будову тіла, просторове і світлотіньове моделювання та пластику.

Значного розвитку набуло українське образотворче мистецтво на західноукраїнських землях у XV – XVI ст. Найкращими живописцями того часу були митці львівського цеху *Федір Сенькович*, *Лаврентій Пилипович*, *Микола Петрахович*, *Севаст'ян Корунка*, *Лаврентій Пухало* та ін. Творчості львівських художників притаманна висока професійна культура, обізнаність зі здобутками західноєвропейського мистецтва.

Яскравими зразками українського мистецтва початку XVII ст., сповненими ідей Відродження, є три *іконостаси: П'ятницької та Успенської церков* у Львові та *церкви Святого Духа* в Рогатині. Учені висловлюють припущення, що до створення обох львівських іконостасів причетні вищезгадані відомі художники Л. Пухало і Ф. Сенькович. Завершувати Успенський іконостас їм допомагав талановитий маляр, учень Ф. Сеньковича М. Петрахович. Майстерно виконані сцени цих іконостасів демонструють

передові суспільні та естетичні позиції їх творців. Надзвичайно реалістичними є образи Ісуса, апостолів, інших персонажів П'ятницького іконостаса, окремі євангельські сцени пронизані духом боротьби з католицизмом та уніатством. Пасійний ряд Успенського іконостаса, що є авторською роботою М. Петраховича, вважається одним із найбільш зрілих і найбільш довершених в українському мистецтві творів, у якому розкрито ренесансну красу та шляхетність людських почуттів. У створенні Святодухівського іконостаса брали участь невідомі художники львівської школи першої половини XVII ст., але вони, без сумніву, були обізнані з досягненнями західноєвропейського ренесансного мистецтва. В образах Святодухівського іконостаса ренесансний гуманізм як свідчення духовної сили досяг найвищого злету в українському мистецтві.

3.6 Культура козацтва

Поява козацтва припадає на XV ст. Спочатку це були ватаги чоловіків, які зі зброєю в руках нападали на татар, відбираючи в них здобич-ясир. У XVI ст. козаки почали об'єднуватися у військову організацію. Велику роль у цьому відіграв Дмитро Байда Вишневецький, який у 1550 р. об'єднав розрізнені групи козаків, побудував фортецю на острові Хортиця на Дніпрі і заснував Запорізьку Січ.

Дослідники зазначають, що упродовж трьох століть запорізьке козацтво визначало напрями економічного, політичного і культурного розвитку України. Розвинута самобутня культура Січі домінувала тут у XVI – XVIII ст. і мала величезний вплив на національну самосвідомість українського народу.

На Запорізькій Січі сформувалася культура, що ґрунтувалася на глибоких традиціях українського народу. Водночас історичні особливості життя Січі мали вплив на її духовну культуру. На Січ прибували втікачі від кріпацтва, національних та релігійних переслідувань. Прибували звідусіль – не лише з різних регіонів України, а й з усієї Російської імперії, а також з інших країн. Кожен, хто потрапляв на Січ, вносив у культурне середовище щось своє, особливості культури свого народу. У результаті змішування елементів культур різних народів сформувалася оригінальна, яскрава, різнобарвна культура, яка здійснила великий вплив на розвиток культури всієї України.

Існування Запорізької Січі на кордоні християнського світу, постійне

перебування на межі життя і смерті визначили неповторні риси психології козацтва: «За соціально-культурним змістом Запоріжжя було такими собі дверима у «світ навиворіт», що означає парадоксальний, водночас аскетично-мілітарний і карнавальний-сміховий характер його існування (суворі звичаї і кумедні ритуали, лицарство і волоцюжництво, дисципліна і анархія, взаємодія східних і західних впливів у побуті та методах ведення війни тощо)» [2, с. 311].

Вагому роль у житті запорожців відігравала церква та віра. Усі іновірці, які приходили на Січ, змушені були обов'язково приймати православну віру. Запорожці власним коштом утримували лікарні, шпиталі, різні інституції при монастирях, а також цілі церковні парафії, будували храми та засновували монастирі.

Найбільш шанованими церковними святами були Різдво, Великдень, Покрова. Перед Великим Постом заборонялося страчувати злочинців. Козаки були глибоко віруючими людьми, кожен із них мав при собі носити «тілесний» хрест, будь-яка важлива справа починалася лише після молитви. Всі найважливіші питання, що стосувалися церковного життя, будівництва нових храмів, вирішувалися на загальновійськовій раді, учасниками якої були всі запорожці.

Серед святих, яких найбільше шанували козаки була Богоматір, під покровом якої запорожці не боялись ні ворожого вогню, ні грізної стихії. Особливо шанованим також був святий Миколай – захисник та заступник усіх, хто плаває, подорожує, а також Архистратиг Михаїл – глава небесного воїнства. Велику повагу серед козаків мав Андрій Первозванний, який перший поширював у придніпровських краях ідеї християнської віри.

Запорізький уряд на чолі з кошовим отаманом постійно дбав про створення розгалуженої системи освіти. На Січі існувало три типи шкіл: *січові*, *монастирські* та *церковнопарафіяльні*. У січовій школі навчалися діти, які з якихось причин потрапили на Січ – прийшли самі або ж їх звідкись вивезли й усиновили козаки. Січові школярі навчалися читанню, співу, письму, а також основам військового мистецтва. Головним учителем січової школи був ієромонах-установник, який не лише навчав основам грамоти, а й був духівником хлопців, піклувався про їхнє здоров'я.

Монастирська школа на Січі функціонувала при Самарсько-Миколаївському монастирі ще із 70-х рр. XVI ст. Тут школярів навчали грамоти, письма, молитов та Закону Божого.

Церковнопарафіяльні школи ще називали школами «вокальної музики

та церковного співу», вони існували при всіх січових парафіяльних церквах. Найбільш відомим навчальним закладом такого типу була школа в слободі Орловщина (на лівому березі р. Орелі). У 1770 р. її перенесли на Січ. Школярі тут вивчали мистецтво партесного співу. У школі готували читців і співаків для православних церков України.

Школи на Запоріжжі продовжували традиції братських шкіл, навчання у них обов'язково поєднувалося із вихованням. Головним у козацькій педагогіці було поєднання духовно-інтелектуального та фізичного ідеалу, віра у справедливість, мужність та мудрість. Діяльність козацьких шкіл є важливим етапом в історії освіти на Україні. Визначним було те, що навчання тут велося українською мовою.

У художньому житті Запорізької Січі важливе місце належало музиці, співу і танцям. Особливого розвитку набула військова музика. Важливе значення мали духові й ударні інструменти: труби, сурми, литаври, барабани, бубни. Так, труби й сурми застосовувалися як сигнальні (для передачі сигналу в походах, боях) і ритуальні (під час свят, урочистостей, зустрічі послів) інструменти. Кожен сигнал труби мав відповідне призначення: для військового збору, сідлання коня, виходу в похід тощо. Пізніше труби входили до полкової музики Війська Запорізького. Литаври також широко побутували на Запорізькій Січі. Вони використовувалися як військовий інструмент (для передачі сигналів, наказів), як ударний музичний інструмент у полковій музиці Війська Запорізького, входили до клейнодів Запорізької Січі. Литаври були різних розмірів, у найбільші з цих інструментів били одночасно вісім чоловік. Їх називали набатом і зберігали в Запорізькій Січі.

У культурі Запорізької Січі особливого розвитку набула пісенна творчість, що досягла вершин у новому оригінальному епічному жанрі – думах. Вони мали своєрідну художню форму і виконувалися під акомпанемент бандури, кобзи або ліри. Головна тематика дум – це відображення героїчних сторінок української історії, а також морально-етичні аспекти й непересічні події суспільного життя. Думи виконували козаки-кобзарі, яких називали «народними гомерами України». Ці талановиті сліпі музиканти, мандруючи містами й селами України, співали думи та пісні, в яких прославляли подвиги хоробрих козаків з легендарного минулого, закликали до боротьби проти гнобителів. Важлива роль кобзарів у врятуванні невольників. Багато з них побували і в Туреччині, і в Криму. Саме кобзарі передавали вісті про невольників в Україну. Однак найбільш важливим

було те, що кобзарі самі брали участь у боях і походах. Вони офіційно входили до складу Війська Запорізького і разом із довбишами (виконавцями на литаврах), сурмачами, трубачами виконували козацьку військову музику. Отже, кобзарство – це самобутнє явище української народної культури, видатне мистецьке досягнення запорізького козацтва.

Велику популярність у козацькому середовищі мали танці, улюбленим серед яких був гопак. Його виконували тільки чоловіки, під час танцю вони демонстрували свою силу і спритність. У техніці танцю проста присядка пов'язана з образом завзятого вершника, який, підстрибуючи в сідлі, нестримно мчить на ворога. Подібні за характером виконання танцювальні рухи «повзунець», «яструб», «присядка» з розтяжкою вниз. Виконувались танці як у супроводі бандури, так й інструментальних ансамблів.

У січовій музичній школі, де навчали вокальній музиці і церковному співу, були створені спеціальні групи виконавців, що ставили народні лялькові вистави – вертеп у супроводі ансамблів троїстих музик. У цих видовищах головна роль належала козаку-запорожцю, який добре грав на бандурі, співав і танцював. У своїх монологіях, піснях і танцях виконавці виявляли думки і сподівання, близькі українському народові. Це сприяло поширенню вертепної драми в художньому побуті українського народу.

Отже, культура козаків була багатогранною і самобутньою. Згодом вона стала частиною духовного життя українців. Відомо, що в зарубіжній публіцистиці виникло визначення Запорізької Січі як «української Спарти».

Таким чином, у XIV – першій половині XVII ст. українська культура розвивалася в надзвичайно складних і несприятливих історичних умовах. Проте, українським митцям вдалося не лише зберегти існуючі, а й створити нові національні культурні надбання. Водночас мистецтво України розвивалося в контексті європейської культури. Вплив ідей Ренесансу відкривав у ньому нові обриси. І хоча українські митці не сформували власної ренесансної культури або стилю, зате їм вдалося творчо переробити найкращі досягнення Західної Європи і використати їх для розвитку власної нації, формування власної державності.

Контрольні питання

1. Назвіть відомих українських вчених XIV – XV ст., творчість яких

відіграла важливу роль не лише на терені української, а й європейських культур.

2. Яке значення мала діяльність Острозької колегії для української культури?

3. Яку роль відіграла діяльність Києво-Могилянської академії в історії української культури та культури інших слов'янських народів?

4. Назвіть українські стародруки.

5. Що таке полемічна література? Назвіть імена визначних письменників-полемістів і охарактеризуйте їхні твори.

6. Які характерні ознаки ренесансу проявилися в мистецтві України?

7. Розкрийте роль братств у національному відродженні України.

8. Охарактеризуйте культуру козацтва та її роль в історії української культури в цілому.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Антонович Д. Українська культура : лекції / Антонович. Д. – К. : Либідь, 1993.

2. Історія світової і української культури : [підруч. для вищ. закл. освіти] / В. А. Греченко, І. В. Чорний, В. А. Кушнерук, В. А. Режко. – К. : Літера ЛТД, 2005.

3. Історія української культури [Текст] : курс лекцій / [Ліхолат О. В., Дігтяр П. А., Боева С. Ю. та ін.]; під заг. ред. д-ра іст. наук С. О. Костилевої. – К. : НТУУ «КПІ», 2010.

4. Крип'якевич І. Перший український друкар / Крип'якевич. І. – Л., 1924.

5. Культурологія : українська та зарубіжна культура : навч. посіб. / М. М. Закович, І. А. Зязюн, О. М. Семашко та ін. / [за ред. М. М. Заковича]. – [3-тє вид., стер.]. – К. : Знання, 2007.

6. Лисенко М. Народні музичні інструменти на Україні / Лисенко М. / [передмова М. Щоголя]. – К. : Мистецтво, 1955.

7. Огієнко І. Історія українського друкарства / Огієнко. І. – К., 1994.

8. Сідлецька Т. І. Практична культурологія. Історія народно-оркестрового виконавства України. Частина I : навч. посіб. / Сідлецька. Т. І. – Вінниця : ВНТУ, 2011.

9. Українська художня культура : навч. посіб. / [за ред. І. Ляшенка]. – К. : Либідь, 1996.

10. Художня культура України : [навч. посіб.] / Л. М. Масол,

С. А. Ничкало, Г. І. Веселовська, О. І. Оніщенко; [за заг. ред.
Л. М. Масол]. – К. : Вища школа, 2006.

4 УКРАЇНЬСЬКА КУЛЬТУРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – XVIII СТ.

Розвиток культури України другої половини XVII – кінця XVIII ст. відбувався у складних умовах розгортання соціальної та національно-визвольної боротьби народу проти іноземних поневолювачів за незалежність та державність. Головну роль у цій боротьбі відіграло запорізьке козацтво, яке в боротьбі зі своїми сусідами вибороло фактичну незалежність України. Ця доба характеризується, з одного боку, розквітом української культури в період гетьманування Івана Мазепи, з іншого – її нищенням російським царизмом після ліквідації Запорізької Січі у 1775 р. і створенням умов, за яких вона втратила ідентичність і пристосовувалась до російських зразків.

4.1 Особливості українського бароко

Бароко (італ. *barocco* – дивний, химерний) є важливим періодом всієї загальнолюдської культури XVI – XVIII ст. Це перехід від доби Відродження до нової якості світосприймання, мислення, творчості.

У західноєвропейській культурі бароко прийшло на зміну Відродженню, заперечуючи певною мірою його духовні відкриття. Ренесансному світобаченню, що характеризувалося безмежною вірою у розумність і логічність світу, його гармонійність, в те, що людина є мірою всіх речей протиставлялося світобачення, сповнене відчуттям трагічної суперечливості людини і світу, в якому вона посідає далеко не провідне місце, а розчиняється у його багатоманітності, підпорядковується середовищу, суспільству, державі. Колишній красі тепер протиставляють силу, спокою – рух, гармонії – боротьбу.

Дослідники визначають характерні риси барокового світовідчуття – це тривога, поривання, відчуття потужності і ніби недовершеності, намагання поєднати протилежності, навіть суперечності [6, с. 426]. Тому й українському бароковому мистецтву притаманні прагнення неможливого й песимізм; пафос боротьби і перемоги та примирення з думкою, що зло сильніше за добро, а смерть сильніша за життя; звеличування слави і смутку, образа за людей, які перебувають в полоні марнославства.

У Західній Європі бароко було дворянським стилем і переважно світським мистецтвом. Воно набуло розвитку насамперед у тих країнах, де перемогли феодальні сили й католицька церква – це Італія, Іспанія,

Португалія, пізніше – Німеччина, Австрія, Англія, Скандинавія. Серед країн православно-слов'янського регіону мистецтво бароко набуло найбільшого розквіту саме в Україні. На відміну від західноєвропейського і російського, українське бароко не було аристократичним стилем. Певні елітарні мотиви спостерігаються лише в літературі українського бароко, а всі інші види мистецтва бароко пов'язані з народною творчістю і народною свідомістю. Отже, *бароко – це художній стиль, що характеризується декоративною пишністю, динамічними, складними формами й живописністю.*

Стиль українського бароко поширився на всі види мистецтва: літературу, архітектуру, скульптуру, живопис, графіку, музику. Українському бароко притаманні ті самі зовнішні ознаки, що й західноєвропейському: динамічність форм, нерівність та розірваність ліній, потяг до вияву внутрішнього руху та драматизму, широке використання декоративних оздоблень, символічних та алегоричних образів. Однак, українське бароко має власні духовні витoki. Великий вплив на його формування мали народне мистецтво, народні естетичні смаки та ідеали. Величезне бажання українського народу до самоствердження, попри вкрай несприятливі історичні обставини, наповнило твори мистецтва життєрадісним, піднесеним настроєм.

4.2 Освіта і наука

Розвиток освіти і наукових знань в Україні другої половини XVII – кінця XVIII ст. є яскравим свідченням духовного прогресу українського народу. Іноземці, які бували на Україні, були вражені освіченістю українського народу. Так, сирійський дякон Петро Алеппський, який у 1653 р. мандрував Україною, писав: «Люди вчені, кохаються в науках та законах, гарні знавці риторики, логіки і всякої філософії..., по всій козацькій землі... спостерігали ми давній та гарний факт – всі вони, за малим винятком, грамотні, навіть більшість їх женок та дочок уміють читати та знають порядок служб церковних та церковні співи; священники навчають сиріт і не дають їм тинятися по вулицях... А дітей у їх більше, ніж трави, і всі діти вміють читати, навіть сироти» [5, с. 137].

В Україні функціонувала широка мережа початкових шкіл, народних училищ, гімназій і середніх спеціальних навчальних закладів (колегіумів), у яких навчалися діти старшини, шляхти і духовенства, а також заможних

прошарків міщан, козаків і селян.

У Лівобережній та Слобідській Україні у 80-х рр. XVIII ст. з'явилися *народні училища*, які поділялися на головні і малі. Головні училища мали чотири класи і призначалися для дворян. Вони були відкриті у Києві, Чернігові, Харкові, Катеринославі й інших містах. У цих навчальних закладах учні вивчали основи граматики, арифметики, Святого Письма, малювання, загальні розділи російської та європейської історії, географії, фізики, архітектури. Малі училища мали два класи, тут навчалися діти купців, заможних міщан, урядовців. Учні навчали читанню, письму і лічбі.

На Правобережжі та західноукраїнських землях діяли братські школи. Однак, порівняно із попереднім періодом вони поступово втрачали провідну роль у розвитку освіти. Діти шляхти навчалися в єзуїтських та василіанських школах.

Важливе значення для розвитку освіти в Україні мала діяльність *колегіумів* – середніх навчальних закладів, в яких здійснювалась підготовка служителів релігійного культу, службовців державних установ, учителів початкових класів. У колегіумах здобували освіту переважно діти старшини, духовенства, заможних міщан і козаків. У 1700 р. у Чернігові було відкрито *Малоросійський колегіум*, у 1721 р. заснований *Харківський*, а у 1738 р. – *Переяславський колегіуми*.

Важливим центром культурно-освітнього життя була *Києво-Могилянська академія*. За 150 років існування цього навчального закладу тут здобули освіту близько 25 тисяч українців. Серед вихованців академії – відомі письменники І. Гізель, Л. Баранович, Т. Сафонович, Д. Туптало, А. Радивилівський, історики П. Симоновський, В. Рубан, М. Бантиш-Каменський, М. Берлінський, математик І. Фальковський, медики Н. Амбодік, М. Тереховський, І. Полетика, художники Д. Левицький, Д. Галяховський, Л. Тарасевич та інші.

Завдяки потужній фінансовій підтримці гетьмана І. Мазепи, Києво-Могилянська академія на початку XVIII ст. стала одним із провідних науково-освітніх центрів православного світу. В цей період у ній щороку навчалось 2 тисячі студентів, переважно діти української шляхти, старшини, духовенства, заможних міщан і козаків. Іноді до неї потрапляли діти селян та міської бідноти.

Науково-просвітницька діяльність професорів Києво-Могилянської академії сприяла розвитку духовної культури українського народу. Так,

деякі дослідники вважають, що відомий «*Синопис*» (1674) – короткий нарис історії України і Росії від найдавніших часів до останньої чверті XVII ст., що використовувався як офіційний підручник, написав *Інокентій Гізель* [7, с. 451]. Книга набула поширення не лише в Україні та Росії, а й за кордоном, зокрема в грецькому і латинському перекладах.

Значним осередком освіти і науки в західноукраїнських землях був *Львівський університет*, відкритий у 1661 р. В університеті функціонували чотири факультети: філософський, теологічний, юридичний і медичний. Викладання здійснювалося латинською мовою. Австрійське панування, що розпочалося у 1772 р. спричинило певні зміни в університеті. Було дозволено створити окремі кафедри, які увійшли до так званого Українського інституту (Студіум Рутенум). У 1787 р. в університеті почали викладати українську мову. Однак, викладання усіх дисциплін в університеті здійснювалося лише німецькою або польською мовами. Із 1790 р. його діяльність контролювала австрійська урядова установа, що займалася питаннями освіти.

Навколо Львівського університету згуртувалися відомі вчені того часу – історик К. Несецький, математики Ф. Гродзіцький і Т. Секержинський, відомий освітній діяч і письменник Р. Пірамович, громадський діяч, письменник, філософ І. Красіцький. Університет підтримував зв'язки з навчальними закладами України – Києво-Могилянською академією, Чернігівським, Харківським і Переяславським колегіумами.

Поруч з історичними дослідженнями, українські вчені також займалися складними питаннями астрономії, математики, медицини, географії. Так, І. Галятовський здійснив спробу пояснити причину таких природних явищ, як сонячне і місячне затемнення, хмарність, дощ, вітер, блискавка. Є. Славинецький переклав слов'янською мовою посібники з астрономії Везалія, зокрема його книгу «Космографія», за якою навчалися у медичних колегіумах. Ф. Прокопович створив курс лекцій з арифметики та геометрії для вихованців Києво-Могилянської академії.

У XVIII ст. набула розвитку *медицина*. Українські лікарі почали пошуки засобів і методів боротьби з епідемічними захворюваннями. Так, Є. Мухін увів віспощеплення та різні запобіжні засоби боротьби з холерою. Відомий епідеміолог Д. Самойлович здійснив опис епідемії чуми, що спалахнула у Херсоні та Кременчуці 1784 р., і виклав методи її запобігання. Його праця про боротьбу з чумою вийшла французькою і німецькою мовами. Д. Самойловича обрали своїм членом 12 академій світу. У 1795 р.

Н. Амбодик-Максимович видав перший український підручник з ботаніки. Учений також створив перший класичний спеціалізований посібник «*Врачебное веществословие, или описание целительных растений*».

4.3 Література

У другій половині XVII – XVIII ст. значного розвитку набула література. Серед її характерних рис цього періоду дослідники виділяють збереження зв'язку літератури з релігійним світоглядом; література поступово ставала самостійною цариною творчості; все виразніше виявлялися світські й естетичні функції літератури, вироблялися нові форми і способи художньо-словесного зображення; головна увага письменників зосереджувалася на людині, а також її зв'язку з Богом, утверджувалися нові жанри художньої літератури, що розвивалися під впливом соціально-економічних і культурно-освітніх умов [7, с. 454].

Література вказаного періоду була різножанровою і різноманітною за тематикою. Продовжувала розвиватись *полемічна література* – трактати, діалоги, диспути, памфлети. Їх створювали церковні діячі, письменники, вчені, зокрема Л. Баранович, Т. Сафонович. У своїх дискусіях полемісти порушували не лише теологічні, а й філософські, соціально-політичні проблеми. Серед творів полемічної літератури особливо помітними є «*Бесіда*» І. Галятовського і «*Нова міра старої віри*» Л. Барановича.

У цей час набула розвитку і *ораторсько-проповідницька проза*. Твори Л. Барановича («*Меч духовний*» (1666), «*Труби словес проповідних*»), І. Галятовського («*Ключ розумення*» (1569), «*Наука або способ зложення казання*» (1659), А. Радивиловського («*Огородок Марії Богородиці*» (1676), «*Венец Христов*» (1688), С. Яворського, Ф. Прокоповича, Г. Кониського, І. Леванди досягли високого мистецького рівня. У творах ораторсько-проповідницької прози головним було роз'яснення християнської догматики і моралі. У проповідях давалася висока оцінка добродійним діям людей – вірності ідеям православ'я, прагненню до миру, злагоди та спокою. Також у них викривалися людські вади: заздрість, підступність, зрадливість, лицемірство, невдячність, жадоба, моральна розпуста.

Значного розвитку в літературному бароковому процесі набула українська *віршована поезія*. Авторами віршів були церковні ієрархи, священники та ченці, вчителі, студенти, урядовці, мандрівні дяки, селяни. Поезія другої половини XVII – XVIII ст. була різножанровою і різноманітною за змістом. Існувала релігійно-філософська, елітарно-

міфологічна, шляхетська, панегірична (поезія хвалебного змісту), міщанська, громадсько-політична, історична, лірична, гумористично-сатирична поезія, що поєднувалася з народною пісенністю. Сучасні дослідники визначають характерні риси поетичних творів: «силабічний (рівноскладовий вірш), широке використання античної міфології та символіки, вигадливі поетичні образи та віршові структури, наповнення християнськими мотивами» [6, с. 432].

У XVII ст. великого поширення набули вірші *емблематичні* та *панегіричні*, а також поезія, в якій автори виявляють високу техніку версифікації. Це вірші, що мали різні примхливі форми – у вигляді хреста, вази, яйця, півмісяця; *акровірші*, в яких у перших літерах кожного рядка чи строфи подано ім'я автора, *фігурні* – вірші, в яких ім'я автора вміщено у найрізноманітніших формах, *«раки»* – вірші, які можна читати зліва направо і справа наліво. Відомими поетами того часу були *Іван Величковський*, автор емблематичних збірок *«Млеко»*, *«Зегар»* та збірки епіграм; *Климентій Зінов'єв*, *Дмитро Туптало*, *Стефан Яворський* та ін.

Кінець XVII – початок XVIII ст. учені вважають останнім періодом розквіту народних дум та пісень про «козацьку славу». Після поразки І. Мазепи під Полтавою розвиток дум припинився. Занепад козацького життя спричинив занепад героїчного епосу. Проте, самі думи ще довго були популярними серед народу.

Особливого розвитку у вказаний період набула *драма*. У цьому жанрі працювали Д. Туптало, Ф. Прокопович, Г. Кониський та ін. Існували драми різдвяні, великодні, про святих (*«Про Олексія, чоловіка Божого»*, (1673), на теми моралі (*«Царство натури людської»*, (1698), історичні, зокрема, з української історії. Згадана драма *«Про Олексія, чоловіка Божого»* стала дуже популярною, тому що в ній були побутові сцени з народного життя.

У другій половині XVII – першій половині XVIII ст. відбувається розквіт *історично-мемуарної прози*. Окрім згадуваного вже *«Синопису»* І. Гізеля, варто також згадати *«Густинський літопис»* невідомого автора, який переписав монах Густинського монастиря біля Прилук М. Лосицький. У літописі описуються події від найдавніших часів історії України до кінця XVI ст. Центральне місце в історичній літературі займають три фундаментальні козацькі літописи: *«Літопис Самовидця»*, *літописи* гадяцького полковника *Григорія Граб'янки* та канцеляриста Війська Запорізького *Самійла Величка*. Дослідникам не вдалося остаточно встановити авторство *«Літопису Самовидця»*. Серед істориків існує думка,

що Самовидцем міг бути Роман Ракушка-Романовський – громадський діяч часів Руїни. В усіх трьох літописах описано історичні події, що відбувалися в Україні з 1648 р. до початку XVIII ст. Історію України автори розглядають у взаємозв'язках з історією сусідніх народів Польщі, Туреччини, Росії, Румунії й Угорщини. В усіх козацьких літописах є одна особливість. Літописці відтворюють дійсність не такою, якою вона була, а такою, якою мала бути у їх уяві. Про це влучно сказав І. Франко: «Власне в козацьких літописах Самовидця, Граб'янки, Величка і їх наступників і компіляторів таких, як Боболінський, Лукомський, Рігельман і т. п., було б інтересно прослідити зріст тої легенди про Хмельниччину, що в значній мірі заслонила перед ними правдиву дійсність. З літературного погляду се було явище дуже цінне, здібне будити запал у широких масах народу: аж у XIX віці ми побачили його значення для національного відродження і формування наших політичних ідеалів... Отся грандіозна конструкція Хмельниччини, конструкція більше літературна, аніж історична, була... головною заслугою козацьких літописів» [2, с. 85].

У другій половині XVIII ст. з'являються літературні твори, в яких відображається тогочасна суспільно-політична ситуація. До них належать полемічна поема «*Разговор Великороссии с Малороссиею*» (1762) С. Дівовича і «*Ода на рабство*» В. Капніста, яку дослідники датують початком 1780-х років. У цих творах автори висловлювали протест проти московської централістичної політики і обстоювали право України на автономію.

Величезна роль в історії культури українського народу та літератури зокрема, належить видатному українському філософу, мислителю, гуманісту, просвітителю, письменнику, педагогу, музиканту **Григорію Савичу Сковороді** (1722 – 1794). Митець народився у сім'ї малоземельного козака в с. Чорнухи на Полтавщині. Вищу освіту здобув у Києво-Могилянській академії, майже три роки співав у придворній капелі в Петербурзі. Згодом відвідав країни Європи – Німеччину, Словаччину, Польщу, Італію, Австрію, Угорщину. У 1751 р. Г. Сковорода повернувся на батьківщину. Досить довго працював домашнім вчителем, а пізніше викладачем Переяславського і Харківського колегіумів. Однак, світська і церковна влада переслідувала Г. Сковороду за його філософське вчення, що розходилося з офіційними концепціями православної церкви. Тому у 1769 р. він остаточно залишив педагогічну роботу і став мандрівним філософом. Символом життя Г. Сковороди була теза: «*Світ ловив мене,*

та не впіймав».

Багатогранна творчість Г. Сковороди є останньою ланкою переходу від давньої української літератури до нової. Письменник написав 30 байок, об'єднаних у збірку *«Басни харьковскія»*. У них виражений протест проти соціального гніту, високо оцінюються моральні якості людини: чесність, доброта, працьовитість, скромність, природний розум, засуджується гонитва за чинами, високими титулами. Г. Сковорода фактично завершив українську байкову традицію XVII – XVIII ст. і вивів байку як літературний жанр на шлях самостійного розвитку.

Окрім збірки байок, Г. Сковорода написав ще близько двох десятків поезій, найкращі з яких об'єднані в збірці *«Сад божественних пісень»*. Своєю поетичною творчістю митець завершив понад двохсотрічний шлях розвитку силабічного віршування в українській поезії і започаткував силаботонічне. Найкращі поезії Г. Сковороди ще за життя поета стали народними піснями.

Філософ переймався проблемами соціальної нерівності людей, пошуками шляху до людського щастя. Він вважав, що цей шлях лежить через самопізнання. Пізнати себе, на думку Г. Сковороди, – це пізнати божественне у собі. Теорія самопізнання була пов'язана з ідеєю суспільно-корисної «сродної» праці, яка полягала в утвердженні прав кожної людини на щастя відповідно до природних здібностей.

Мислитель не погоджується з ідеями епохи Відродження про «сильну особистість», яка багато бажає і багато досягає. Надмірну соціальну активність, прагнення оволодіти світом за допомогою розуму, знань, волі, зброї, філософ вважає однією із головних причин всіх бід сучасного йому життя. Бажання багатства, слави і влади вселяють у душу злобу, заздрість, жорстокість, вічне невдоволення собою і всім. Виходом із суперечності людського буття, на думку Г. Сковороди, є зречення зайвих бажань, в тому числі прагнення слави і влади, а також обмеження потреб людини шматком хліба і водою. *Бог зробив важкодоступне непотрібним, а потрібне – легкодоступним* – стверджує філософ.

Самобутня творчість Г. Сковороди є видатним досягненням української культури XVIII ст. У ній відображено протест проти тиранії, несправедливості й насильства над людською особистістю, набули подальшого розвитку ідеї гуманізму та Просвітництва. Г. Сковорода завершив давній період розвитку української літератури і став предтечею нової української літератури.

4.4 Архітектура

Найбільш яскраво стиль українського бароко виявився в архітектурі. Його характерними ознаками є багатство і пластичність форм, світлі потиньковані стіни, застосування декоративних деталей, ліпних орнаментів, церковних бань цибулястої та грушоподібної форми.

На формування українського бароко в архітектурі мали вплив два чинники – давні традиції мурованого будівництва, започаткованого в княжу добу, й дерев'яного народного будівництва. Перший тип споруд виник у результаті об'єднання тринефної церкви, що здавна пристосована до літургічних потреб східної обрядовості, із західноєвропейською базилікою. До таких споруд належать великі церкви в Бережанах, *Троїцька церква* в Чернігові, *собор Мгарського монастиря* поблизу Лубен, *Михайлівський Золотоверхий собор*, *Михайлівська церква* Видубицького монастиря. Хоч у цих спорудах переважають західноєвропейські впливи, але окремі форми й деталі, зокрема декорація, набувають оригінальних форм, що пов'язані з народним мистецтвом.

Іншим типом є споруди, на зведення яких впливали давні традиції українського дерев'яного будівництва. Це тридільні та п'ятидільні храми із трьома й п'ятьма банями. До трибанних церков із тридільним заложенням належать *Покровський собор* у Харкові, дві церкви Києво-Печерської лаври, собор у Ромнах і менші споруди в Сумах, Богодухові та ін.

Провідним типом споруд в архітектурі українського бароко стає так званий козацький собор – п'ятикупольний, з чотирма однаковими фасадами. До таких споруд належать *Миколаївський собор* в Ніжині, *Георгіївський* – у Видубицькому монастирі, *церкви Усіх Святих, Воскресіння, Петра та Павла* Києво-Печерської лаври та ін.

Окрім нових споруд, у XVII ст. на кошти козацької старшини були перебудовані у новому бароковому стилі древні Софійський і Михайлівський Золотоверхий собори, церкви Києво-Печерської лаври. Фасади храмів були поштукатурені й декоровані, більш складної форми набули куполи соборів.

Особливого розквіту будівництво досягло в період гетьманування І. Мазепи, який був великим меценатом і засновником низки пишних храмів. Д. Антонович називав добу І. Мазепи «другою золотою добою українського мистецтва після доби Володимира Великого і Ярослава

Мудрого» [1, с. 193]. Саме в період його гетьманування в архітектурному будівництві визначилися два напрями: один українізував західноєвропейську барокову традицію, а інший надавав барокового вигляду українській архітектурній традиції. Таким чином, взаємодоповнення і взаємозбагачення світової та національної мистецьких традицій витворили феномен українського архітектурного бароко.

Завдяки І. Мазепі були зведені величні храми у Києві: Братського та Микольського монастирів, церкви Всіх Святих у Києво-Печерській лаврі, там же збудував Економічну браму з церквою над нею. Дослідники нарахували 12 храмів, що збудовані І. Мазепою у 1690 – 1705 роках та завершені після його смерті.

До того ж нараховується до 20 храмів, які реставрував І. Мазепа. Це Софія Київська, Михайлівсько-Золотоверхий монастир, Успенський собор і Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври, церкви в Переяславі, Глухові, Чернігові, Батурині, Межигір'ї, Мгарський монастир.

Дослідники зазначають, що ніхто не міг зрівнятися з І. Мазепою в справі церковного будівництва. Його заслуги визнавали навіть вороги. Так, Петро I казав, що І. Мазепа «великий строитель святым церквам», а старшина в Бендерах, після смерті гетьмана не могла полічити всього, що І. Мазепа «розкинув і видав ... щедрою рукою побожному намірі на будову церков і монастирів» [5, с. 155].

Риси українського бароко своєрідно виявилися також у цивільному будівництві. Яскравим зразком таких споруд є *житловий будинок чернігівського козацького полковника Якова Лизогуба*. Декор фасадів будівлі виконаний з цегли, оцинкований і побілений. Він справляє враження скульптурної обробки: досить рельєфно на тлі білих стін вимальовуються архітектурні деталі – півколонки, кронштейни, фігурні, лучкові, трикутні суцільні чи розірвані фронтончики. Дивлячись на архітектурні деталі, можна зробити висновок, що автор добре знав європейську архітектуру.

Серед видатних українських архітекторів варто назвати **Степана Ковніра** (1695 – 1786), який був творцем так званого *Ковнірівського корпусу та дзвіниць на Дальніх і Ближніх печерах* Києво-Печерської лаври, *Кловського палацу* у Києві, *Троїцької церкви* в Китаївській пустині поблизу Києва, *церкви Антонія і Феодосія* у Василькові. Відоме також ім'я **Івана Григоровича-Барського** (1713 – 1785) – автора *Покровської церкви* та *церкви Миколи Набережного* у Києві.

Успішно працювали в Україні й іноземні зодчі. Глибоко зрозуміти суть українського бароко вдалося німцю **Йоганну Готфрїду Шеделю** (1680 – 1752). Він створив найяскравіші споруди цього стилю: *дзвіниці Києво-Печерської лаври* та *Софійського собору*, які вражають надзвичайною пишнотою ліпного орнаменту, що свідчить про вплив на творчість архітектора народного мистецтва. У *брамі Заборовського* Й. Шедель вдало поєднав багатство декору і тріумфальну пишність з ліризмом і задушевністю.

Своєрідністю та неповторністю відзначаються споруди славетного італійського архітектора **Бартоломео Растреллі** (1700 – 1771). Будівлям митця притаманна елегантність архітектурних форм, стриманість декору. У Києві за його проектами збудовано *Андріївську церкву*, яка завершувала перспективу головної вулиці міста. Церква невелика за розміром, легка й витончена, а її кольори – блакитний, білий і золотий гармонують із київським небом. Б. Растреллі також створив у Києві Імператорський палац, який пізніше був названий *Маріїнським*. Сьогодні Маріїнський палац використовується для урочистих президентських прийомів. Андріївська церква і Маріїнський палац напрочуд вдало вписалися в природний ландшафт Києва.

У стилі українського бароко зводилися не лише муровані, а й дерев'яні церкви. Це високі, багаточерхні храми, що мали складні й динамічні форми. Яскравим прикладом таких церков є *Троїцький собор* у м. Новомосковську Дніпропетровської області. Ця складна пірамідальна композиція, виконана з надзвичайно високою майстерністю, створює враження стрімкого руху, спрямованого вгору, до неба.

На землях Західної України монументальна архітектура цього періоду розвивалася за інших умов. Перебування у складі Речі Посполитої, прийняття унії зумовили зміцнення тут художніх традицій, пов'язаних з католицькою культурою. На Галичині збереглося чимало споруд у стилі пізнього європейського, зокрема польського, бароко. Їх не можна ототожнювати із самотнім явищем саме українського бароко, що набуло поширення на Придніпров'ї та Лівобережній Україні.

Серед найкращих споруд барокової архітектури західноєвропейського зразка варто виокремити *Домініканський костел*, який збудували архітектори **Ян де Вітте** та **Мартин Урбанік**. Чудовою пам'яткою барокової архітектури є *собор Святого Юра* у Львові – велична споруда масивних динамічних форм та ажурних тендітних прикрас. Собор зведено

за проектом львівського архітектора *Бернарда Меретина*. Його творчості притаманні рафінована архітектурна композиція і широке використання монументально-декоративної скульптури – статуй, ваз. В архітектурі собору Святого Юра гармонійно поєднані популярний тоді на Заході стиль рококо із рисами українського бароко. Б. Меретин є також автором проекту барокової *ратуші в м. Бучачі* на Тернопільщині. До визначних пам'яток культури доби бароко належить також величний ансамбль *Почаївської лаври* – одного з найбільших релігійних осередків України.

У другій половині XVIII ст. барокову традицію доповнив галантний стиль *рококо*. Від бароко цей стиль відрізнявся значною декоративністю. Важкі й грандіозні форми пишного бароко змінила легша, витончена орнаментика ажурових прикрас. Архітектори намагалися використати світські елементи в архітектурних спорудах, існували будови, що мали перехідні форми: бароко-рококо, рококо-класицизм. До них належать уже згадані Андріївська церква та Маріїнський палац у Києві, собор Святого Юра у Львові, домініканські костьоли, дзвіниця Києво-Печерської лаври та ін. У стилі рококо також здійснювали внутрішнє оформлення храмів, палаців, житлових приміщень. Примхливість, витонченість, симетричність цього стилю надавали мистецьким творам неповторного колориту.

4.5 Образотворче мистецтво

У XVIII ст. в Україні відбувається розквіт *скульптури*. Її широко використовували в оздобленні фасадів та інтер'єрів архітектурних споруд.

Найбільшого розвитку цей вид мистецтва традиційно набув у Західній Україні. Серед його видатних представників варто виділити львівського скульптора, якого називали «Галицьким Мікеланджело» *Йоганна Пінзеля* (роки народження і смерті невідомі). Його статуї прикрашають собор Святого Юра у Львові, ратушу в Бучачі. Митець створив багато образів міфологічних і релігійних героїв, серед яких привертає увагу український козак, сповнений високої людської гідності. До спадщини майстра входить багато витворів з дерева, виконаних з віртуозною майстерністю. Фігури ніби перебувають у постійному русі, найнесподіваніших ракурсах. Пози, жести, вирази облич передають бурхливі почуття. У своїх творах скульптору вдалося найвищою мірою втілити дух бароко: динаміку, мінливість, експресію. Творча манера Й. Пінзеля мала значний вплив на розвиток мистецтва скульптури в Галичині та за її межами.

Варто відзначити, що у 2012 р. у Луврі відбулася виставка скульптур видатного українського скульптора, що мала величезний успіх. Це була перша презентація українського мистецтва в одному з найбільших музеїв світу.

У другій половині XVII ст. в українському образотворчому мистецтві набула розвитку барокова традиція, виникли нові, були переосмислені традиційні сюжети. На їх композиційне вирішення мали вплив зразки західноєвропейського мистецтва – твори П. Рубенса, графічні альбоми, присвячені темам Старого та Нового Завітів.

Мистецькі твори того часу характеризуються пишним декоратизмом, захопленням формальною майстерністю і різноманітними художніми ефектами, барвистістю, мальовничістю композиції, багатою колористикою. У монументальному живописі, іконописі та портреті головним був образ людини, що формувався під впливом естетичних і етичних уявлень суспільства.

Серед зразків *монументального живопису* тієї доби збереглися фрагменти фресок Троїцького собору Густинського монастиря поблизу Прилук. У цій пам'ятці відображені зміни, що відбувалися у монументальному живописі. Українські митці вирішували нові творчі завдання: опановували засоби реалістичного мистецтва, долали традиційну площинність, намагалися створити ілюзію відкритого простору та руху.

У Києві в першій половині XVIII ст. великі монументально-живописні роботи були здійснені в Успенському соборі та Троїцькій надбрамній церкві Києво-Печерської лаври, в Софійському та Михайлівському Золотоверхому соборах, церкві Миколи Набережного та в інших храмах. Над живописом стін та іконостасів Києво-Печерської лаври працювали майстри лаврської школи, серед яких найбільш відомим був *Алімпій Галик*.

Настінні розписи слугували окрасою не лише мурованих, а й дерев'яних церков. Найбільш ранні їх пам'ятки збереглися в Західній Україні. Це розписи храмів Святого Юра та Чесного Хреста в Дрогобичі, Святого Духа в с. Потеличі. У них відобразилися світогляд і художні смаки міщан, селян, ремісників. Ці розписи були виконані в дещо наївній манері народного мистецтва, вони сповнені щирих почуттів. Постаті й обличчя святих та інших персонажів нагадують звичайних українських людей.

Дослідники зазначають, що настінні розписи в дерев'яних церквах – це самотутнє явище, що не має аналогів у мистецтві жодного іншого народу

[8, с. 80].

У *станковому живопису*, як і в попередній період, провідну роль продовжував відігравати *іконопис*. Видатними іконописцями кінця XVII – XVIII ст. були західноукраїнські художники Іван Руткович та Йов Кондзелевич. Їхня творчість пов'язана з містом Жовква, яке було на той час великим культурним осередком. Живопис жовківських митців характеризується героїзацією й ідеалізацією людини, онтологічною умовністю зображуваного, ефектною видовищністю композиції.

Іван Руткович (1667 – 1707) був одним із найяскравіших представників Жовківської школи. На його творчість мало вплив тогочасне західноєвропейське мистецтво. Митець, створюючи свої композиції, використовував гравюри німецьких і голландських художників. Деякі ікони майстра – «Христос і Магдалина», «Втеча з Єгипту», «Дорога в Еммаус», «Христос у Марії та Марфи» та інші – більше схожі на світські жанрові картини. На них зображено реальних людей у реальному оточенні, на тлі реальних пейзажів або інтер'єрів, які займаються буденними справами. Іконам притаманні яскраві, насичені кольори; обличчя Христа, Марії та святих на іконах привітні, ласкаві й радісні. Стає зрозумілим, що художник був справжнім життєлюбом і зміг поєднати у своїх творах любов до життя земного з любов'ю до бога.

Творчість **Йова Кондзелевича** (1667 – 1740) більш класицистична. Головне місце у творчості художника займає образ людини, сповнений глибокого внутрішнього життя і благородної краси. Й. Кондзелевич є автором славнозвісного *Богородчанського іконостасу*, створеного у 1698 – 1705 рр. для Воздвиженської церкви Манявського скиту (зараз експонується у Львівському національному музеї). Композиції Богородчанського іконостасу характеризуються високою майстерністю виконання, нестандартністю трактування традиційних сюжетів. Образи іконостасу сповнені високодуховної краси, глибокої внутрішньої зосередженості та величі. У міміці, жестах і позах персонажів розкривається повна гама почуттів і переживань людей, що перебувають у різних драматичних ситуаціях (Вознесіння, Успіння).

У XVIII ст. найвищого розквіту набув український іконостас. Він став невід'ємним явищем українського бароко, органічним компонентом синтезу мистецтв в українській церкві. В іконостасі представлено різні види мистецтва: живопис, декоративну скульптуру та архітектуру. Характерною його ознакою є поєднання яскравого живопису із

витонченим різьбленням, динамічним рухом архітектурних деталей. Видатною пам'яткою мистецтва є величний *іконостас Спасо-Преображенської церкви* в с. Великі Сорочинці на Полтавщині – резиденції гетьмана Данила Апостола.

У згаданий період набув розвитку український *портретний живопис*, що став дуже популярним у середовищі шляхти і козацької старшини. Новим явищем у світському мистецтві став *портрет-парсуна*, що наприкінці XVII ст. зберіг тісний зв'язок з іконописом. Його функція – показати певну особу в усій її красі та значущості. У таких портретах здійснювалася спроба максимально правдоподібно передати риси людини. Однак під впливом іконопису портрети цього періоду певною мірою ідеалізовані. Українські портретисти зображали визначних політичних, культурних діячів та міщан.

Типовими ознаками таких портретів були пишне вбрання, поважна поза, промовистий жест рук зображуваних на них людей, родовий герб, парадне оточення. Водночас художники майстерно відтворювали індивідуальні риси та характер своїх героїв.

Улюбленим персонажем художників другої половини XVII – XVIII ст. був славетний гетьман Богдан Хмельницький. Зразком для них слугувала відома гравюра гданського художника Вільгельма Гондіуса, створена за життя гетьмана в 1651 р. Водночас, Гондіус скористався малюнком голландського митця Авраама ван Вестерфельда, який було виконано з натури. Один із найкращих портретів гетьмана зберігається в Національному художньому музеї України.

У мистецькому середовищі та серед широкого загалу особливої популярності набули також *портрети* гетьманів *І. Самойловича*, *І. Скоропадського*, *І. Мазепи*, знаменитих воєначальників *Леонтія Свічки*, *Семена Сулими*, відомих учених *І. Галятовського*, *Л. Барановича* та ін.

Вагоме місце у храмовому живописі займав *ктиторський портрет* – це зображення відомих історичних осіб, які жертвували на будівництво храмів, займалися благодійництвом, князів і царів. Так, на стінах київської церкви Спаса на Берестові було написано портрет митрополита Петра Могили, в соборі Густинського монастиря на Чернігівщині – портрет гетьмана Івана Самойловича, в Успенському соборі Києво-Печерської лаври – цілу галерею образів князів, гетьманів і царів.

У зазначений період в Україні набув поширення також жанр *народної картини* «Козак Мамай», на якій був зображений козак-бандурист. У

XVIII та в першій половині XIX ст. Козак Мамай став найпопулярнішим образом народного живопису, який можна було бачити і в багатих маєтках, і в бідних хатах. Його зображали не лише на полотнах, а й на дверях, скринях, віконницях, стінах і навіть на вуликах.

Композиція більшості картин має таку схему: козак сидить під дубом, що символізував його могутність, «по-турецьки» підібгавши ноги, і грає на кобзі чи бандурі. Поруч із козаком його вірний товариш – кінь, що символізував волю, навколо – речі, з якими козак нерозлучний – шабля, рушниця або пістоль, люлька. Часто такі картини підписували, написи були сумні або веселі, з добірним народним гумором. В яскравих образах козака-бандуриста знайшов мистецьке втілення ідеал вільної людини, яка понад усе цінує свободу.

У XVIII ст. відомим українським художником був **Олекса Антропов**, який малював ікони для Андріївської церкви в Києві. Серед визначних портретистів варто виокремити **Дмитра Левицького**, який створив 100 портретів, серед них: *портрети Катерини II*, польського короля *С. Лещинського* і французького філософа *Д. Дідро*. **Володимир Боровиковський** малював ікони і створив близько 160 портретів. Творчість Д. Левицького і В. Боровиковського відіграла вирішальну роль у становленні російського портретного живопису. Їх вважають також видатними російськими художниками.

Великий вплив на творчість українських живописців мала діяльність Академії мистецтв, заснованої в Петербурзі у 1757 р. Серед перших випускників цього навчального закладу були вихідці з України – А. Лосенко, Г. Сребреницький, К. Головачевський, І. Саблуков.

На другу половину XVII – XVIII ст. припадає розквіт української **графіки**. У цей час провідною графічною технікою стає *гравюра на міді (мідьорит)* та інших металах. Найкращими українськими граверами того часу були *Олександр* та *Леонтій Тарасевичі*, *Інокентій Щирський*, *Григорій Левицький*, *Деонісій Синкевич* та ін. Вони досконало володіли технікою мідьориту. Виконували великі та пишні алегоричні композиції, що були характерними для художньої культури бароко, ілюстрації до книг, створили низку портретів.

Українська гравюра кінця XVII – XVIII ст. посідала провідні позиції у Східній Європі, здійснивши вплив на розвиток цього виду мистецтва в усіх слов'янських країнах. Гравюра на крок випереджала інші види образотворчого мистецтва у їх еволюційному поступі до реалістичного

відображення дійсності.

4.6 Музика і театр

Високого розвитку в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. досягла українська музика. Навчання музиці, що спочатку відбувалося лише у братських школах, згодом поширилося й на інші заклади. Нотну грамоту вивчали студенти Чернігівського, Харківського, Переяславського колегіумів. У Києво-Могилянській академії було організовано студентський хор, відкрито клас нотного співу, інструментальної музики. Вагомим осередком спеціальної музичної освіти була **Глухівська музична школа**, яка була відкрита у 1738 р. Тут викладали нотну грамоту, хоровий спів, гру на музичних інструментах – флейті, скрипці, гусях, бандурі. Більшість випускників цієї школи відправляли до Петербурзької Придворної капели – відомого хорового колективу, більшу половину якого склали вихідці з України.

У зазначений період набув значного розвитку музичний епос – *думи* та *історичні пісні*. В них відображалися героїчні сторінки української історії, змальовувалися образи реальних історичних осіб – Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Самійла Кішки, Петра Сагайдачного, Івана Богуна, Нестора Морозенка та ін.

У професійній музиці яскраво проявився стиль бароко, а в другій половині XVIII ст. – стиль класицизму. Провідною сферою музичного мистецтва була церковна музика, яка досягла найвищого розквіту у творчості М. Дилецького, М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя. У цей період виникли нові світські жанри – *канти* і *псалми*, *пісня-романс*, *опера*, інструментальна музика.

Різноманітну музику виконували у гетьманській резиденції та старшинських маєтках під час різних урочистостей, на прийомах, балах. У багатьох поміщицьких маєтках існували кріпосні капели, оркестри, оперні та балетні трупи. Дослідники вважають, що оркестр був у гетьмана І. Мазепи, у представників козацької старшини – А. Полуботка, Я. Марковича. Гетьман К. Розумовський від середини XVIII ст. у глухівській резиденції мав чудовий хор, оркестр і навіть театр.

У другій половині XVII – першій половині XVIII ст. в Україні набула розквіту багатоголоса церковна музика барокового стилю, яка за своєю мистецькою цінністю не поступалася українській бароковій літературі,

архітектурі, живопису. Цей спів в Україні називали *партесним* (від лат. *pars* – частина, участь, партія), така назва збереглася до нашого часу. З'явився *партесний концерт*, в якому знайшли відображення риси стилю бароко – зіставлення емоційно-динамічних планів, чергування хорових, ансамблевих і сольних епізодів.

Найвизначнішим теоретиком партесного співу став відомий український композитор, хоровий диригент і педагог **Микола Дилецький** (близько 1650 – після 1723 рр.). Він перший у Східній Європі написав музично-теоретичну працю *«Грамматика музикальна»* (1677), в якій обґрунтував засади партесного співу. Робота складається з правил композиції, вправ із партесного співу та хорового диригування, порад щодо навчання музичної грамоти, розвитку слуху та ін. *«Грамматика музикальна»* М. Дилецького стала дуже важливим посібником для композиторів, теоретиків музики та вчителів співу.

У другій половині XVIII ст. під впливом західноєвропейської професійної музики на зміну одночастинному партесному концерту доби бароко приходить циклічний духовний концерт періоду класицизму, що побудований на контрастному зіставленні частин циклу.

Засновником жанру духовного хорового концерту циклічної структури в українській музиці був композитор і співак **Максим Березовський** (1745 – 1777). Митець народився в Глухові, там же здобув початкову музичну освіту. Згодом навчався у Києво-Могилянській академії. У 1758 р. його взяли до Петербурга у Придворну співацьку капелу, також він співав у трупі придворного театру, виконував головні партії в італійських операх. Із 1769 р. М. Березовський навчається в Італії у Болонській академії. У 1773 р. композитор повертається до Санкт-Петербурга. Хоча в Італії М. Березовський здобув високий титул, однак в Росії його не оцінили, ставилися до нього як до рядового співака капели. У 1777 р. композитор у розквіті сил, таланту покінчив життя самогубством.

М. Березовський написав оперу *«Демофонт»* і сонату для скрипки і чембало (клавесин), які стали першими зразками музично-театрального і камерно-інструментального жанрів в українській музиці. Серед хорових творів композитора – концерти, літургії та ін. Його композиціям притаманна висока емоційність, витонченість композиторського письма, художня досконалість, краса й виразність. Четверта частина з літургії М. Березовського *«Вірую»* є одним із найпопулярніших церковних творів. Глибоким драматизмом і трагедійністю наповнений концерт митця *«Не*

отвержи мене во время старости». Тут відбувається зіставлення чотирьох частин циклу, ансамблевого і хорового виконання. Глибокий за змістом текст, в якому розповідається про життя і смерть, цінності людського буття, ніби перекликається зі сповненою трагізму біографією митця.

Митцем, який писав виключно сакральну хорову музику був український композитор, хоровий диригент, співак (тенор), педагог **Артемій Ведель** (1767 – 1808). Народився в Києві, загальну й музичну освіту здобув у Києво-Могилянській академії. Маючи прекрасний голос, А. Ведель співав у хорі академії, а в старших класах диригував ним. Добре грав на скрипці в оркестрі. У 1788 – 1792 роках композитор жив у Москві, де керував хоровою капелюю. Після повернення до Києва А. Ведель вступив на військову службу і був призначений капельмейстером корпусного хору. Останній період життя митця сповнений таємничості. У 1799 р. А. Ведель став послушником Києво-Печерської лаври і пробув там короткий час, не ставши ченцем. Цього ж року через досі не до кінця з'ясовані обставини за розпорядженням губернатора його «оголосили» божевільним.

У своїй творчості композитор розвивав багатовікові традиції української хорової культури. Багато творів А. Веделя не дійшли до нашого часу. Відомі близько 30 хорових концертів, серед них – *«Доколе, Господи...»*, а також частини з *«Літургії»*, *«Всенощна»*, *«Покаянне тріо»*.

Музика А. Веделя характеризується експресивністю мелодики. Особливо виразними є тенорові соло – драматичні декламації імпровізаційного характеру, споріднені з українськими думами.

Традиції нового класичного стилю в церковній музиці розвинув всесвітньо відомий композитор **Дмитро Бортнянський** (1751 – 1825). Народився в Глухові, там і здобув початкову музичну освіту. У 1758 р. його взяли до Петербурга у Придворну співацьку капелю. Тринадцятирічним хлопчиком Д. Бортнянський співав у оперних виставах при дворі. Десять років (1769 – 1779) композитор навчався в Італії. Тут він засвоїв багаті здобутки італійської та західноєвропейської музики і вдосконалив власну композиторську майстерність.

Д. Бортнянський створив понад 100 хорових творів – дві літургії, хорові концерти для одного та двох хорів (чотириголосні та восьмиголосні) та ін. Стель майстра виражений інтонаційним багатством, оригінальністю прийомів поліфонічного письма, стрункiстю форми. Хорова музика Д. Бортнянського і сьогодні звучить у багатьох країнах

світу.

Окрім хорової музики Д. Бортнянський написав опери «Креонт», «Алгід», «Квінт Фабій», «Сокіл», «Син-суперник», «Свято сеньйора», «Концерт для чембало з оркестром», «Концертну симфонію», сонати для клавесина, квінтет.

У другій половині XVII – першій половині XVIII ст. відбувається подальший розвиток українського *шкільного театру*. Він виник у навчальних закладах – Києво-Могилянській академії, колегіумах, братських школах. Учні, вивчаючи поезику й риторичку, навчалися складати декламації, віршовані панегірики у формі привітань, промов (плачів), послань на різні теми суспільного і шкільного життя. Філософсько-естетичне обґрунтування принципів шкільної драми здійснив реформатор українського барокового театру **Феофан Прокопович**, автор підручника «*Поетика*».

До шкільного репертуару входили переважно різдвяні й великодні драми, а також п'єси морально-дидактичного й історичного змісту. Деякі з тих, що дійшли до нашого часу – анонімні, як, наприклад, уже згадана перша відома шкільна драма «*Олексій, чоловік Божий*». Найкращою українською шкільною драмою типу *мораліте* (п'єса повчального характеру з алегоричними дійовими особами) є «*Воскресіння мертвих*» Г. Кониського. Тут зображено картину соціальної нерівності, жорстокої експлуатації панівною верхівкою простого люду, викривається хабарництво. Драми на історичні теми були присвячені реальним подіям і видатним постатям. Серед них – трагікомедія «*Володимир*» (1705) Ф. Прокоповича, «*Іосиф Патріарха*» (1708) Л. Горки, «*Милость Божія...*» (1728) невідомого автора.

У трагікомедії «Володимир» йдеться про подію прийняття християнства на Русі, але насправді тут висвітлюється державно-культурницька діяльність гетьмана Івана Мазепи, якому присвячено цю п'єсу.

Великої популярності у цей період набули *інтермедії* (від лат. *intermedia* – проміжний, середній) – невеликі п'єси комедійного характеру, які виконувалися між частинами шкільної драми. Інтермедії мали веселий, жартівливий характер, їх виконували доступною народною мовою, наповненою прислів'ями та приказками. В інтермедіях зображалися сцени з побуту селян, козаків, міщан. Поступово інтермедія вийшла на майдани та ярмаркові площі й стала самостійним театральним жанром – своєрідною попередницею жанру комедії.

У другій половині XVII – XVIII ст. подальшого розвитку набув ляльковий народний театр *вертеп*. Час виникнення його ще досі не встановлено. Перше документальне свідчення про ходіння з ляльками в Україні фіксується 1573 р., але невідомо, чи це був той своєрідний театр, що дійшов до нас у пізніших зразках. Слово «вертеп» походить від назви печери поблизу Віфлеєма, де народився Ісус Христос. Поширенню вертепу серед народу сприяли мандрівні дяки, студенти Києво-Могилянської академії, які ходили під час Різдвяних свят із вертепом селами й хуторами, відвідували панські садиби й козацькі хати, заробляючи собі на хліб.

Вистава розігрувалася у великій дерев'яній скрині, що мала два (інколи) три поверхи. Ляльки рухались за допомогою ниток. На верхньому поверсі розігрувалася традиційна різдвяна драма – легенда про народження Христа. На нижньому – народно-побутові сцени, наповнені характерним українським гумором. Дійовими особами вертепних вистав були селяни, козаки, «москалі», «ляхи», євреї, попи та інші герої, широко зображувалися народний побут і звичаї.

На Галичині, Буковині й Закарпатті набув поширення так званий живий вертеп, в якому замість ляльок грали люди-актори. Упродовж XVIII ст. вертепна драма була улюбленим видовищем широких мас народу, попередницею демократичного театру.

За зразком театру російського дворянства у XVIII ст. українські магнати створили кріпацький театр. У театральних виставах, які влаштовували у маєтках поміщики, акторами були кріпаки. Кріпацькі трупи ставили п'єси українською й російською мовами, до їх репертуару входили оперні та балетні вистави. Найвідомішим був театр поміщика Трощинського в с. Кобинці на Полтавщині, що здобув славу «Нових Атен». Популярними на той час були трупи акторів-кріпаків поміщика Гавриленка в с. Озерки на Полтавщині та у с. Качанівка Чернігівської губернії. Театральні трупи також існували в Харкові, Полтаві, Ніжині, Києві, Одесі.

Виникнення професійного театру в Україні відбулося наприкінці XVIII ст. Першим постійним театром став *Харківський*, заснований у 1798 р. До його репертуару входили «Недоросток» Д. Фонвізіна, «Мельник-чаклун» О. Аблесимова, «Наніна» Вольтера та ін. Схожі професійні трупи з'явилися й в інших містах. Безумовно, що виконавська майстерність акторів ще не завжди була на високому рівні, але їхня творчість сприяла розвитку українського професійного театру.

Отже, український театр другої половини XVII – XVIII ст., в якому поєдналися поетичне слово, акторська гра, декоративний живопис, музика і танець, став яскравим втіленням стилю бароко.

Таким чином, другу половину XVII – XVIII ст. вважають золотим віком української культури. У цей період відбувається становлення та утвердження стилю українського бароко, який поширився на всі види мистецтва. Культура дедалі більше набуває національних та оригінальних рис. Однак розділ українських земель між двома імперіями, згортання автономії України російським царем, ліквідація гетьманщини, заборона публікацій українською мовою, русифікація верхівки українського суспільства до кінця XVIII ст. знову створили важку ситуацію для української культури.

Контрольні питання

1. Визначте особливості українського бароко. Чим українське бароко відрізнялося від європейського?

2. Охарактеризуйте стан української освіти і науки другої половини XVII – XVIII ст.

3. Які жанри літератури набули розвитку в другій половині XVII – XVIII ст.?

4. Охарактеризуйте основні ідеї Г. Сковороди.

5. Назвіть пам'ятки української барокової архітектури й архітекторів, представників цього стилю.

6. У яких напрямках розвивався український живопис другої половини XVII – XVIII ст.? Які риси бароко виявилися в ньому?

7. Із творчістю яких композиторів пов'язаний розквіт української музики в другій половині XVII – XVIII ст.? Охарактеризуйте їх внесок до скарбниці вітчизняної музичної культури.

8. Розкрийте особливості української шкільної драми.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Антонович Д. Українська культура : лекції / Антонович. Д. – К. : Либідь, 1993.

2. Бокань В. Історія культури України : навч. посіб. / В. Бокань, Л. Польовий. – К. : МАУП, 2002.

3. Буяльська Т. Б. Практична культурологія : Частина I : навч. посіб. / Т. Б. Буяльська, Т. І. Сідлецька. – Вінниця : ВНТУ, 2012.

4. Історія світової і української культури : [підруч. для вищ. закл.

освіти] / В. А. Греченко, І. В. Чорний, В. А. Кушнерук, В. А. Режко. – К. : Літера ЛТД, 2005.

5. Історія української культури [Текст] : курс лекцій / О. В. Ліхолат, П. А. Дігтяр, С. Ю. Боева та ін. / [під заг. ред. д-ра іст. наук С. О. Костилевої]. – К. : НТУУ «КПІ», 2010.

6. Культурологія : українська та зарубіжна культура : навч. посіб. / М. М. Закович, І. А. Зязюн, О. М. Семашко та ін. / [за ред. М. М. Заковича]. – [3-тє вид., стер.]. – К. : Знання, 2007.

7. Лекції з історії світової та вітчизняної культури : навч. посіб. / А. В. Яртись, В. П. Мельник. – [2-ге вид.]. – Львів : Світоч, 2005.

8. Художня культура України : [навч. посіб.] / Л. М. Масол, С. А. Ничкало, Г. І. Веселовська, О. І. Оніщенко; [за заг. ред. Л. М. Масол]. – К. : Вища школа, 2006.

5 УКРАЇНСЬКЕ КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ ХІХ СТ.

Розвиток української культури у ХІХ ст. відбувався в доволі складних умовах. Саме в цей період було завершено послідовну політику позбавлення України державності й національних досягнень та культурних здобутків попередніх десятиліть. Територія України входила до складу Російської й Австро-Угорської імперій, де український народ зазнавав важкого соціального й національного гноблення. Жорстока русифікаторська політика царату була спрямована на нівелювання української національної культури (Валуєвський циркуляр і Емський указ). Згідно з Валуєвським циркуляром 1863 р. заборонялося видавати українською мовою релігійні та наукові твори. Емським указом 1876 р. вводилася жорстка цензура на українські книги, які ввозилися з-за кордону, заборонялося вживання української мови на сцені. З обов'язковим застосуванням російського правопису українською мовою дозволялося публікувати тільки оригінальні художні твори та історичні документи. Аналогічні заборонні заходи вживав й австрійський уряд на західноукраїнських землях – Галичині, Закарпатті, Буковині. Водночас в Україні спостерігається зародження загальноєвропейських просвітницьких ідей, їх національно орієнтований вияв на ґрунті нових соціокультурних процесів. Починає формуватися нове поняття спільності, яке спиралось на спільність мови та культури. Значна кількість людей сприймає ідею про те, що носієм суверенітету є народ. Зростає зацікавленість мовою українського народу, його історичним минулим, побутом, звичаями, традиціями. Розпочинається процес творення національної свідомості.

Вагому роль в обґрунтуванні та поширенні цих ідей відіграла національно свідома інтелігенція, яка вийшла на соціальну арену в Україні. На відміну від імперської верхівки, яка не виявляла зацікавленості новими ідеями й вільнодумством, новопостала інтелігенція, захоплюючись ними, прагнула усунути недоліки існуючого суспільства, змінити його звичаї, політику, побут розповсюдженням ідей добра, справедливості, наукових знань. У своїй діяльності інтелігенція прагнула спиратися на народ, вважаючи його джерелом свідомості й національної сили.

Отже, попри складні умови розвитку української культури ХІХ ст. наш народ виявив велику життєздатність, талановитість і незламну силу волелюбного духу.

5.1 Освіта і наука

На початку XIX ст. у розвитку освіти відбуваються значні зміни. У 1802 р. в Російській імперії було створено Міністерство освіти, яке здійснювало керівництво шкільною освітою. Система шкіл в Україні не охоплювала початковим навчанням усіх дітей шкільного віку. Русифікаторська політика царизму в Україні уповільнювала розвиток національної школи. Наприкінці 50-х рр. XIX ст. на території України функціонувало лише 1300 початкових шкіл, в яких навчалося 67 тис. учнів.

Із 1803 р. почали діяти чотири типи навчальних закладів:

- парафіяльні школи;
- повітові училища;
- гімназії;
- університети.

Парафіяльні школи були початковими, тут навчалися упродовж 4 – 6 місяців у селах і до одного року в містах. Парафіяльні школи були російськими, дітей навчали читати, писати, арифметиці, основам православної релігії.

У *повітових училищах* і *професійних навчальних закладах* (сільськогосподарських, фельдшерських) здобували освіту діти із заможних родин.

Дворянство навчалося у *гімназіях*. Упродовж першої половини XIX ст. гімназії було відкрито в Одесі, Харкові, Києві, Чернігові, Полтаві, Катеринославі та інших містах. Із 1828 р. навчання в них тривало 7 років. Функціонували також *приватні пансіони*, в яких навчання відбувалося за програмою середніх навчальних закладів. Доньки дворян здобували освіту і виховувалися в інститутах шляхетних дівчат, які діяли в Харкові, Полтаві, Одесі, Керчі, Києві. Із початку XIX ст. в Україні існували також три ліцеї, що давали освіту дітям із привілейованих сімей. Курс наук тут поєднував шкільні та вузівські дисципліни. Це були *Рішельєвський* в Одесі (1817), *Кременецький* на Волині (1819) та *Ніжинський* (1820) ліцеї.

Розвиток промисловості спонукав до створення мережі професійних навчальних закладів. Так, у 1804 р. в Чернігові було відкрито перше в Україні ремісниче училище. Згодом у Полтаві й Херсоні відкрилися училища для підготовки службовців державних установ. В Одесі було відкрито садівниче училище, у Харкові – землеробське, у Кременці – землемірне, у Херсоні – училище торгового мореплавства.

У 60 – 70-х рр. ХІХ ст. в освітній сфері було проведено низку реформ. У 1874 р. усі типи початкових шкіл стали *початковими народними училищами*. У початкових народних училищах навчання здійснювалося за єдиним планом і програмою: тут вивчали закон Божий, письмо, читання, чотири дії арифметики, церковний спів. Були відкриті двокласні початкові училища, де викладали історію, географію, малювання тощо. У 1872 р. більшість повітових початкових училищ було реорганізовано в 6-річні міські училища. Наприкінці ХІХ ст. кількість початкових шкіл в Україні порівняно з 1856 р. зросла і досягла майже 17 тис. [4, с. 211]. Проте початкової освіти були позбавлені ще понад 70% дітей.

Прогресивні представники української інтелігенції організовували недільні школи для селян, робітників. У цих школах викладали гуманітарні та природничі дисципліни. Т. Шевченко написав *«Букварь южнорусский»*. Проте, за царським указом 1862 р. недільні школи було закрито.

У 1864 р. було створено два типи *гімназій*: *класичні* і *реальні*. У класичних гімназіях третину навчального часу відводили грецькій і латинській мовам, а природознавство, хімію майже не вивчали. Випускники цих закладів без іспитів могли вступати до університетів. У реальних гімназіях давні мови не вивчали, ширше викладали природознавство, хімію, фізику, математику, креслення, нові мови. Завершивши навчання, учні могли вступати лише до вищих технічних навчальних закладів. Жінки здобували освіту в жіночих гімназіях, на вищих жіночих курсах, які готували дівчат – матерів сім'ї. Наприкінці ХІХ ст. в Україні діяло 29 гімназій, 19 реальних і 17 комерційних училищ [4, с. 211].

Набула розвитку й *вища освіта*. У 1805 р. з ініціативи відомого вченого, громадського і культурного діяча *Василя Каразіна* було засновано *Харківський університет*. Першим ректором цього навчального закладу став професор російської словесності, член Російської академії наук *Іван Рижський*, діяльність якого сприяла розвитку філософії в Харківському університеті, а його думки та ідеї сприяли формуванню впливової школи харківських мовників.

Університет мав чотири факультети: історико-філологічний, медичний, фізико-математичний та юридичний. Основну форму навчання становили лекції й спецкурси, що сприяли ґрунтовному засвоєнню матеріалу, розвитку наукових інтересів, формуванню світогляду студентів. Одним із найважливіших завдань університетської освіти була підготовка

педагогічних кадрів.

У межах Харківського університету були створені наукові товариства, друкувалися періодичні видання і фундаментальні наукові праці. Навколо цього навчального закладу гуртувалися найкращі представники української науки і культури.

6 жовтня 1833 р. вийшов указ про заснування **університету Св. Володимира** в Києві. Він складався тоді з філософського та юридичного факультетів. Відкриття університету відбулося 15 липня 1834 р. У 1841 р. було відкрито факультет медицини, а у 1850 р. філософський факультет поділено на два: історико-філологічний та фізико-математичний. Першим ректором Київського університету став відомий дослідник історії й археології України, професор *Михайло Максимович*.

Третім університетом в Україні був **Новоросійський** (в Одесі), заснований у 1865 р.

У Західній Україні продовжував інтенсивну науково-освітню діяльність **Львівський університет** (з 1661 р.), хоча тут простежувалося тяжіння до всього польського. Водночас у 1849 р. в університеті вперше було створено кафедру української мови та літератури, яку очолив Я. Головацький, а у 1894 р. – кафедру історії України, якою керував М. Грушевський.

У 1875 р. було засновано **Чернівецький університет**. Навчання тут здійснювалося німецькою мовою, але були також кафедри української мови та літератури, церковнослов'янської мови й практичного богослов'я.

Поруч із цим були відкриті вищі спеціальні навчальні заклади – Ніжинський історико-філологічний інститут, Харківський ветеринарний інститут, Південноросійський технологічний інститут у Харкові, Київський політехнічний інститут, Вище гірниче училище в Катеринославі та ін.

Поступальним, хоча і складним, суперечливим, був розвиток науки в Україні, що, починаючи з другої половини XIX ст. зосередився переважно в університетах та спеціальних вищих навчальних закладах. Уряди Російської та Австро-Угорської імперії виділяли недостатньо коштів для проведення наукових досліджень, мало дбали про практичне використання здобутків науки, недовірливо ставилися до прогресивних учених. Особливо важко відбивалась офіційна ідеологія на розвитку суспільних наук. Однак, багато талановитих вчених плідно працювали на науковій ниві і досягли великих результатів.

Важливу роль у науковій діяльності вчених відіграли численні наукові товариства, що виникли у 70–90-х роках: «Харківське математичне товариство», «Київське фізико-математичне товариство», «Історичне товариство Нестора-літописця», «Південно-Західний відділ Російського географічного товариства», історико-філологічні товариства при Харківському, Новоросійському університетах, Ніжинському історико-філологічному інституті та ін. Усі вони видавали свої періодичні журнали, які читали не лише науковці, а й широкі кола громадськості.

Важливе місце у розвитку демократичної думки в Україні посідала творчість **Михайла Драгоманова** (1841–1895) – відомого українського мислителя, історика, публіциста, етнографа, літературного критика.

Він різко засуджував заборону царськими указами народної мови. М. Драгоманова переслідували, тому він змушений був емігрувати і видавав у Женеві український суспільно-політичний альманах «Громада» (1878–1882). Мислитель вважав себе «громадянином світу», космополітом, водночас стверджуючи право кожного народу на вільний розвиток власної мови і культури, маючи на увазі, насамперед, рідний український народ.

Значні зрушення відбулися в історичній науці. Вагомим є доробок **Миколи Костомарова** (1817–1885). Йому належать праці «Богдан Хмельницький», «Гетьманство Виговського», «Гетьманство Юрія Хмельницького», «Руїна», «Мазепа», «Павел Полуботок» та ін. У численних дослідженнях він намагався вирішити ним же поставлену проблему – висвітлення історії широких народних мас як основного предмета історичної науки.

Роботи відомого історика **Олександра Лазаревського** (1834–1902) присвячені історії Лівобережної України другої половини XVII–XVIII ст. У працях «Малороссийские посполитые крестьяне», «Описание старой Малороссии», «Люди старой Малороссии» та інших учений досліджував проблеми формування на Лівобережжі феодального землеволодіння, перетворення козацької старшини на поміщиків та закріпачення нею селян і козаків.

Важливою була діяльність **Володимира Антоновича** (1834–1908) – історика, археолога, етнографа і фольклориста. Він очолював «Історичне товариство Нестора-літописця» при Київському університеті, брав активну участь у підготовці до видання багатотомної праці «Архив Юго-Западной

России».

Високого розвитку наприкінці ХІХ ст. набула філологічна наука. Проблеми українського мовознавства, теорії словесності, фольклору, етнографії ґрунтовно досліджував професор Харківського університету **Олександр Потебня** (1835 – 1891). Дослідник рішуче засуджував горезвісний Емський указ про заборону української мови і так висловився про неї у 1884 р., коли багато учених російського походження відверто насміхалися з української мови, пророкуючи швидку загибель і повне забуття: «Этот язык есть один из богатейших языков славянских, что он едва ли уступит богемскому в обилии слов и выражений, польскому в живописности, сербскому в приятности, что это язык, который будучи еще не обработан может уже сравниться с языками образованными по гибкости и богатству синтаксическому, – язык поэтический, музыкальный, живописный» [4, с. 191]. О. Потебня відстоював також «право національних культур, тобто право народів на самостійне існування і розвиток» [4, с. 191].

Цілу низку праць з історії української мови, літератури й фольклору написав **Павло Житецький** (1837 – 1911) – «Очерк звуковой истории малорусского наречия», «Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII в.» та ін.

Філософська думка 60 – 70-х рр. ХІХ ст. в Україні найяскравіше представлена самобутньою гуманістичною концепцією, котра отримала назву «*філософії серця*». Її автором був **Памфіл Юркевич** (1826 – 1874).

Розум, вважає він, виявляє загальне в діяльності людей, серце ж – основа неповторності й унікальності людської особистості. Тому в серці творяться ті явища й події історії, які принципово неможливо вивести із загальних законів. «У серці людини, – зазначає мислитель, – лежить джерело тих явищ, які закарбовані особливостями, не впливають з жодного поняття чи закону» [5, с. 470]. Звичайно, розум, «голова» керує, планує, диригує, але серце – породжує.

5.2 Розвиток літератури

Національне відродження в літературі пов'язане з творчістю **Івана Котляревського** (1769 – 1838) – автора поеми «*Енеїда*» (1798), що започаткувала нову українську літературу. «Енеїда» з'явилася в той період, коли українська мова і вся українська культура опинилася під загрозою

зникнення. З одного боку, намагання Польщі все полонізувати, а з іншого – здійснення русифікації, якій піддавалася навіть інтелігенція. Але І. Котляревський, як справжній патріот, залишився на рідній землі й високо підніс рідне слово. Саме завдяки творам письменника українська мова завоювала право на своє існування. Вона збагатилася творчими здобутками у прозі, поезії, драматургії, публіцистиці.

Основоположником художньої прози нової української літератури був **Григорій Квітка-Основ'яненко** (1778 – 1843). Антикріпосницькими ідеями пронизані його роман *«Пан Халявський»*, повісті *«Українські дипломати»*, *«Життя і пригоди Петра Столбикова»*. Окремі його твори (*«Маруся»*, *«Сердешна Оксана»*, *«Козир дівка»*, *«Сватання на Гончарівці»*) є гостро психологічними, відзначаються сентименталізмом.

Значний вплив на подальший розвиток літератури мав художній напрям **романтизм**, що знайшов відображення в українській культурі наприкінці 20 – 30-х рр. XIX ст.

Романтизм виник у Західній Європі наприкінці XVIII ст. як протипага класицизму. Як загальноєвропейське явище романтизм у кожній національній літературі проявив себе самобутньо і відіграв важливу роль у процесі формування націй.

Український романтизм мав власні характерні ознаки. У ньому знайшли відображення народна поезія, побут, історичне минуле народу і його національна самобутність. Поети-романтики оспівували образ національного героя – козака, мужнього захисника рідної землі. Романтизм збагатив українську літературу новими жанрами – баладою, драмою, історичною поемою.

У цей період в українській літературі з'явилася ціла плеяда письменників та поетів-романтиків – Є. Гребінка, Л. Боровиковський, А. Метлинський, М. Шашкевич, Т. Шевченко та інші. Першим осередком появи романтизму в Україні став Харківський університет, який на початку XIX ст. був центром духовного життя не лише Слобожанщини, а й усієї України.

Розвитку романтизму сприяла творчість **Євгена Гребінки** (1812 – 1848). Поет оспівував у своїх творах високі людські якості – гуманність, працьовитість, доброту. Поезія митця пройнята палкою любов'ю до України, захопленням її героїчною історією. Серед його поетизованих переказів про минуле рідного краю виділяється романтична поема *«Богдан»* (1843), що є одним із найкращих тогочасних творів про

Б. Хмельницького.

У Харкові з'явилися перші альманахи та збірники українського романтизму. До них належать «Украинский альманах» (1831), «Утренняя звезда» (1838), «Запорожская старина» (1833 – 1838), «Украинский сборник» (1838 – 1841). Тут друкувалися твори І. Котляревського, Є. Гребінки, П. Гулака-Артемівського, а також історичні перекази, українські народні думи.

Формування нової української літератури завершилося у творчості великого українського поета, художника, мислителя **Тараса Шевченка** (1814 – 1861). Дослідники зазначають, що в історії світової літератури першої половини ХІХ ст. Т. Шевченко був єдиним поетом, який «повністю зосередився на ідеї визволення людини праці від рабства й імперської сваволі» [4, с. 185 – 186]. Своєю творчістю митець утвердив критичний реалізм в українській літературі, започаткував її революційно-демократичний напрям. Т. Шевченку вдалося пробудити у народі віру в краще майбутнє, у власну гідність, відродивши духовність свого народу, його сутність, мову, історію, культуру. Творчість Т. Шевченка є настільки видатним явищем в історії української культури, що учені стверджують про її визначальний вплив на формування національної свідомості й духовності українців ХІХ – першої половини ХХ ст.

Ім'я Т. Шевченка вперше стало відомим на просторах Російської імперії, коли у 1840 р. в Петербурзі вийшла його перша збірка українських поезій «Кобзар». Українські й російські критики палко її привітали, назвавши геніальним твором. «Ся маленька книжечка відразу відкрила немовби новий світ поезії, вибухла, мов джерело чистої, холодної води, заяснила невідомою досі в українському письменстві ясністю, простотою і поетичною грацією вислову» – писав І. Франко [8, с. 274]. У збірці «Кобзар» українська мова досягла літературної неперевершеності. Завершився процес формування української літературної мови на національній основі та відкрились надзвичайно широкі можливості для її подальшого розвитку, збагачення й удосконалення. Т. Шевченко спростував твердження російського критика В. Белінського, який зазначав, що мовою українських селян неможливо передавати витончені думки й почуття. Поет спростував також погляди свого сучасника – українця Миколи Гоголя, який вважав, що талановиті українці здатні прославитися лише в контексті російської літератури.

Ці спростування думок русофілів були великим науковим досягненням

Т. Шевченка, вони доводили те, що співочою і водночас дотепною українською мовою можна блискуче передавати найширше розмаїття почуттів і думок. Українцям зовсім не потрібно спиратися на російську мову як засіб досягнення величі. Дослідники зазначають, що поезія Т. Шевченка фактично стала проголошенням літературної та інтелектуальної незалежності українців, вона їх зцілила, воскресила й утвердила. У час, коли душилася воля, мова, звичаї українського народу дух поезії Т. Шевченка звеличував покривджених «рабів німих», повертаючи їм національну самосвідомість та гідність [4, с. 187].

Національне відродження, що відбувалося на Лівобережній Україні, мало вплив і на зростання національної свідомості на західноукраїнських землях. Визначною подією у національно-культурному відродженні краю став вихід у світ 1837 р. збірки *«Русалка Дністровая»*, авторами якої були молоді ідеалістично налаштовані львівські семінаристи **Маркіян Шашкевич** (1811 – 1843), **Іван Вагилевич** (1811 – 1866) та **Яків Головацький** (1814 – 1888). Вони утворили славнозвісну *«Руську трійцю»*, метою якої було наблизити український діалект до рівня літературної мови, що, на думку членів організації, допомогло б селянству здобути знання і полегшило б його долю.

До збірки *«Русалка Дністровая»* входили твори українського писемного фольклору, об'єднані у цикли: «думи і думки», «обрядові пісні», «колядки», переклади сербських народних пісень та оригінальні авторські твори (вірші, балади, оповідання). Продовженням *«Русалки Дністрової»* був альманах *«Вінок русинам на обжинки»*, який у двох частинах видавав у Відні у 1846 – 1847 рр. Я. Головацький.

Важливу роль у національно-культурному та духовному відродженні українського народу відіграла творчість **Івана Франка** (1856 – 1916) – видатного українського письменника, філософа, історика, фольклориста, етнографа, громадського і культурного діяча. Митець сповідував принципи демократизму та обстоював соціальну справедливість. Він відчував себе «сином народу, що вгору йде, хоч був запертий в льох».

Велику популярність мали поетичні збірки І. Франка *«З вершин і низин»*, *«Мій Ізмарагд»*, *«Зів'яле листя»*. Серед художніх творів письменника особливе місце посідають твори на історичну та соціальну тематику: *«Захар Беркут»*, *«Борислав сміється»* та ін. Вершиною поетичної творчості І. Франка вважають поему *«Мойсей»*. Головна її тема – смерть пророка, якого не прийняв власний народ.

І. Франко був також відомим перекладачем, його переклади з європейських мов помітно збагатили українську культуру слова. Завдяки його багатогранній діяльності було визначено місце української літератури серед інших літератур слов'янства і світу, запропоновано самобутнє вирішення важливих суспільних, етико-філософських і художніх проблем, створено естетичні цінності, що вивели українську літературу на світовий рівень.

Відомими українськими прозаїками XIX ст. були *Марко Вовчок*, *Панас Мирний*, *Іван Нечуй-Левицький*, у чийй творчості утвердилися реалізм, велика зацікавленість національною тематикою та демократична естетика. Особливу увагу приділяли ці письменники селянському побуту України. Їх цікавили багатство й драматизм характерів, соціально-психологічні колізії. Такі твори, як *«Інститутка»* Марка Вовчка, *«Хіба ревуть волі, як ясла повні?»* П. Мирного, *«Кайдашева сім'я»* І. Нечуя-Левицького стали українською класикою.

Визначне місце в українській літературі посідає творчість *Лесі Українки* (1871 – 1913). Її поезія є гімном мужності й протистоянню лихій долі («*Contra spem spero*»):

*Так, я буду крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні.
Без надії таки сподіватись –
Буду жити, геть думи сумні!*

Поетеса написала понад 20 драматичних творів, втіливши у «вічних» образах, узятих із світової історії, літератури, міфології, актуальні філолофсько-етичні проблеми української свідомості («*Касандра*», «*Іфігенія в Тавриді*»); яскраво виражена ідея свободи як найвищої цінності у п'єсі «*Оргія*», яка створена на основі давньоримського сюжету. Прикладом новаторського підходу до жанру є драма-феєрія «*Лісова пісня*», в якій Леся Українка філософськи осмислює буття людини, використовуючи міфологічні ілюзії та фольклорну естетику. Леся Українка вільно володіла дванадцятьма мовами, знала культуру багатьох країн Європи, Азії, Африки.

На рубіж XIX – XX ст. припадає творчість таких цікавих письменників-новаторів, як *Михайло Коцюбинський* (1864 – 1913) та *Володимир Винниченко* (1880 – 1951). М. Коцюбинського справедливо вважають «українським імпресіоністом», який надав українському слову повітряної легкості, барвистості й тонкості колориту. У своїх творах

письменник глибокого розкрив соціальну тему («*Фата моргана*»), яскраво змалював поетичний світ гуцульських Карпат («*Тіні забутих предків*»).

Творчість В. Винниченка характеризується жорстким натуралістичним стилем. Письменник приділив велику увагу психології революціонера, гнобленого непосильними ідейними завданнями, що обирає долю зрадника й обивателя («*Записки кирпатого Мефістофеля*»).

Значний внесок у розвиток соціально-психологічної школи в українській літературі кінця XIX – початку XX ст. зробила письменниця **Ольга Кобилянська** (1863 – 1942). Вона створила твори малої прози («*Природа*», «*Некультурна*», «*До світла*»), які відзначаються художнім новаторством, глибиною соціально-психологічних характеристик персонажів. Одним із найкращих творів письменниці вважається соціально-психологічна повість «*Земля*», яка характеризується розумінням психології селянина, новаторською стилістикою, невимушеним використанням біблійного архетипу Каїна. Однією з перших в українській літературі О. Кобилянська звернулася до проблеми емансипації жінки, створила образи жінок-інтелігенток у повісті «*Ніоба*» та ін.

5.3 Архітектура та образотворче мистецтво

Ще наприкінці XVIII ст. в архітектурі та образотворчому мистецтві утвердився новий напрям – **класицизм**, що базувався на традиціях мистецтва Давньої Греції та Давнього Риму. На зміну бурхливості й динамізму бароко прийшли врівноваженість і простота. Головним принципом архітектури було застосування античної ордерної системи на основі простих і чітких геометричних форм.

Як у Європі, так і в Україні з кінця XVIII ст. відбувається будівництво поміщицьких маєтків з великими парками, пишними палацами й численними службовими приміщеннями. У цих палацово-паркових ансамблях поєдналися риси класицизму й романтизму. Саме для романтизму притаманне використання таких декоративних паркових споруд, як гроти, арки, вежі. Для представників колишньої української козацької старшини, яка здобула російські дворянські титули, визначні тогочасні архітектори будували величні палаци, навколо яких розташовувалися романтичні парки. Так, за проектом архітектора *Чарлза Камерона* для гетьмана Кирила Розумовського було збудовано *палац в м. Батурині* на Чернігівщині. Це єдиний гетьманський палац, що зберігся

до наших днів.

Одним із найкращих в Україні садибних комплексів, який збудовано в 20 – 30-х рр. ХІХ ст. є *комплекс у родовому маєтку Галаганів у с. Сокиринці* на Чернігівщині. Більшу частину його території займає парк, типовий для доби класицизму. Від європейських парків доби бароко з їх регулярними низькими насадженнями та квітниками такі парки відрізнялися штучно створеними романтичними краєвидами. *Палац у Сокиринцях*, збудований за проектом архітектора *Павла Дубровського*, є типовим зразком класицизму в архітектурі. Його центральний корпус увінчує баня, фасади прикрашають багатоколонні портики. Схожі *палацово-паркові комплекси* було створено також у Качанівці на Чернігівщині, у Тульчині та Вороновиці на Вінниччині, у Білій Церкві (*парк «Олександрія»*), в Умані (*парк «Софіївка»*) та інших регіонах України.

На зміну класицизму на початку ХІХ ст. приходять стиль *ампір* (від франц. empire – імперія) з тяжінням до монументальних форм римського вигляду. Церковні споруди в стилі ампір були відомі переважно на Полтавщині та Слобожанщині. Їхні форми розвивалися на тих самих зразках класицизму, які були відомі у другій половині ХVІІІ ст.

Такими були *церкви* в Хоролі, Ромнах, Лубнах, Пирятині й Прилуках. Стиль ампір мав поступитися українським будівничим традиціям, зокрема в спорудженні малих будівель, провінційних палат, галерейок, ганків, що мали своєрідні українські прикмети.

У першій половині ХІХ ст. при новому адміністративному поділі України в стилі ампір збудовано більшість державних будівель Полтави, Чернігова, Києва, Одеси. Значного поширення набув тип повністю округлих споруд (ротонд), ампірних форм з колонадою або без неї. Такими є *церква в с. Кукавка на Поділлі* (проект В. Трощинського), *церква Різдва на Подолі* в Києві, *Вознесенська церква Фролівського монастиря* в Києві, *церква Гошівського монастиря* в Галичині, а також *церква на Аскольдовій могилі* в Києві.

Видатними архітекторами цієї доби були *Петро Ярославський* (1750 – 1810) з Харкова та *Андрій Меленський* (1766 – 1833) з Києва.

П. Ярославському належить будівництво ряду будівель на Харківщині та Херсонщині. А. Меленський спроектував і перебудував велику кількість споруд Києва, у тому числі дерев'яний будинок театру (не зберігся), бурсу Київської академії. Йому належить також проектування і будівництво вже

згаданих ротонди «Аскольдова могила» та будівель Фролівського монастиря на Подолі в Києві.

У Львові у 20 – 30-х рр. ХІХ ст. у стилі ампір зведено так звану *Губернаторську палату*, або *Намісництво* (на Підваллі), *бібліотеку Оссолінських*, *бібліотеку* та *музей Баворовських*, *Львівську ратушу* (1835), *Народний дім* на вулиці Рутовського і десятків житлових будинків.

В Одесі також зберігся ряд житлових будівель, виконаних у цьому стилі, їх проектували французькі та італійські архітектори. З українських варто згадати ім'я *Андрія Шостака*. У 1837 – 1842 рр. тут за проектом *Франца Боффо* було споруджено знамениті *Потьомкінські сходи*, що ведуть з одеського порту на Приморський бульвар.

Остання стадія класицизму, що припала на першу половину ХІХ ст. характеризується особливою лаконічністю і чіткістю архітектурних форм. Таким є *головний корпус Київського університету*, який спорудив у 1837 – 1842 рр. видатний архітектор *Вікентій Беретті* (1781 – 1842), що викладав архітектуру в Київському університеті.

Розвиток капіталізму значною мірою зумовив розмах міського будівництва, сприяв удосконаленню будівельної техніки, появі нових матеріалів і конструкцій. В архітектурі другої половини ХІХ ст. переважала *еклектика* – змішування ознак різних стилів. У цей час у Києві було споруджено *будинки Міської думи* (арх. О. Шілле), *готелю «Континенталь»*, *політехнічного інституту*, *першої гімназії* (арх. О. В. Беретті), *театру Соловцова* та ін.

Видатною пам'яткою архітектури того часу є *Володимирський собор* у Києві (1862 – 1896, арх. І. Штрот, П. Спарро, О. В. Беретті, К. Маєвський, В. Ніколаєв). У його художньому вирішенні було використано прийоми візантійської архітектури. Володимирський собор є також визначною пам'яткою монументального живопису. У розписах його інтер'єрів брали участь видатні російські та українські художники М. Врубель, В. Васнецов, М. Пимоненко, М. Нестеров та ін.

Наприкінці ХІХ ст. у зв'язку зі зростанням популярності оперного мистецтва було зведено чудові *споруди театрів* у Львові (арх. З. Горголевський), в Одесі (арх. Ф. Фельнер, Г. Гельмер) та Києві (арх. В. Шребер), виконані у віденському стилі «рінгштрассе», який у період розквіту еклектики набув інтернаціонального значення.

На західноукраїнських землях також з'явилося чимало визначних споруд: у Львові – *будинки політехнічного інституту* (арх. Ю. Захаревич),

Галицького крайового сейму (арх. Ю. Гохбергер), у Чернівцях – *будинок резиденції митрополита Буковини* (арх. Й. Главка), на Закарпатті – *мисливський палац графів Шенборнів*, *будинок ужгородської синагоги*, *комітетський будинок* у Береговому.

Досить складним був розвиток української *скульптури*, яка у першій половині XIX ст. перебувала цілком під впливом класицизму і була підпорядкована завданням будівництва міст і декоративного оздоблення споруд.

Великого розвитку набула монументальна скульптура. На вулицях і площах міст почали встановлювати пам'ятники, завдяки чому мистецтво скульптури набуло громадського значення. Одним із найвидатніших скульпторів Російської імперії того часу був *Іван Мартос* (1754 – 1835), який народився в м. Ічня Чернігівської губернії. Він став професором, а потім ректором Петербурзької академії мистецтв. Найвідомішим його твором є *монумент Мініну і Пожарському* на Красній площі у Москві. В Україні скульптор виконав *надгробки гетьману К. Розумовському* в Батурині, *генерал-фельдмаршалу П. Румянцеву-Задунайському* в Успенському соборі в Києві, *пам'ятник А. – Е. Рішельє* в Одесі та інші твори монументального мистецтва. Творам митця притаманні довершеність пропорцій, простота та врівноваженість композицій, гармонійність та благородство. Творчість І. Мартоса справила великий вплив на розвиток скульптури в Україні та Росії упродовж усього XIX ст.

Яскравим прикладом класицизму в скульптурі є *пам'ятник князю Володимиру* в Києві, встановлений у 1853 р. на ознаменування хрещення Русі. Його автори – скульптори *Василь Демут-Малиновський*, *Петро Клодт* і архітектор *Костянтин Тон*. Пам'ятник чудово вписується в ландшафт пагорбів правого берега Дніпра. Він є окрасою столиці України і в наш час.

У Західній Україні найвизначнішим мистецьким центром залишався Львів. Там працювало багато місцевих і зарубіжних майстрів. Значний вплив на їхню творчість справила віденська художня школа, в якій поєдналися ознаки бароко та класицизму. Великого поширення у Львові в той час набула меморіальна скульптура, багато пам'яток якої збереглося на славнозвісному *Личаківському кладовищі*. Талановитим майстром цього виду пластики був *Гартман Вітвер*, який у своїх меморіальних скульптурах втілював образ зажуреної жінки в античному хітоні. Серед найкращих творів з доробку Г. Вітвера – *чотири фонтани* на площі Ринок у Львові з постатями *Нептуна, Діани, Амфітрити й Адоніса*.

У скульптурі другої половини XIX ст. розвивалися реалістичні тенден-

ції. Монументальна скульптура набувала дедалі більшого громадського звучання. Так, у різних містах України на кошти громадськості було встановлено пам'ятники Б. Хмельницькому, І. Котляревському, М. Гоголю, А. Міцкевичу, О. Пушкіну. Кінний пам'ятник гетьману Б. Хмельницькому на Софійському майдані в Києві (1888 р., скульптор М. Микешин) став одним із символів міста.

У станковій скульптурі набув поширення побутовий жанр. Основоположником української жанрової скульптури дослідники вважають *Леоніда Позена* (1849 – 1921). Митець добре знав життя народу, фольклор і з тонкою спостережливістю та віртуозним володінням формою втілював їх у своїх творах. Його персонажами є лірник, жебрак, шинкар, прості трудівниці. Працював скульптор також в історичному жанрі. Одними з найкращих творів історичної тематики є «Скіф» і «Запорожець у розвідці».

Портретний жанр в українській скульптурі набув значного розвитку у творчості *Федора Балавенського* (1865 – 1943), автора погрудних портретів Т. Шевченка, М. Кропивницького, І. Котляревського, М. Лисенка та інших діячів культури. Його творам притаманні високий професіоналізм виконання, експресивність ліплення форми, вміння передати цілісність і неповторність індивідуальності героя.

У Західній Україні працювали талановиті скульптори *Петро Війтович*, *Антон Попель*, *Михайло Парашук*, *Григорій Кузневич* та інші. У Львові та інших містах високого рівня розвитку набули декоративна пластика, скульптурні оздоблення фасадів та інтер'єрів споруд. Так, окрасою Львова став уже згаданий Театр опери та балету, щедро оздоблений скульптурою. Фасад театру прикрашають три скульптурні групи: на вершині підноситься постать крилатої жінки з пальмовою гілкою – «Слава»; з боків встановлено дві групи: «Комедія і драма» і «Музика». Їх створив скульптор П. Війтович. Митцю належать також чудові скульптури в інтер'єрі театру – «Любов цілує Амура», «Заздрість, зневажена Любов'ю», «Материнство».

У згаданий період відбувається активний розвиток *образотворчого мистецтва*, зокрема, у першій половині ХІХ ст. розвиваються жанри станкового живопису: портретний, історичний, пейзажний та побутовий. Поряд з популярним парадним портретом поширюється так званий *інтимний портрет*. Основна увага в цьому жанрі зосереджується на правдивому відтворенні зовнішніх і психологічних рис людини.

Першим із художників, хто звернувся до образів українських селян був

Василь Тропінін (1776 – 1857). Митець був кріпаком і майже двадцять років прожив на Поділлі. Один із найкращих творів художника циклу портретів – «*Дівчина з Поділля*», в якому він передав поетичний образ чарівної дівчини-українки. Дослідники вважають, що В. Тропінін намалював декілька варіантів портрета Устима Кармалюка. Він створив образ молодого, вродливого, мужнього, чистого душею українського селянина. Окрім портретів художник малював краєвиди села Кукавки, в якому жив, та інших подільських сіл.

Творчість **Капітона Павлова** (1792 – 1852) сприяла розвитку демократичних тенденцій в образотворчому мистецтві. Художник творив у царині жанрового мистецтва, про що свідчать назви його картин («*Бондар*», «*Діти читають абетку*», «*Хлопчик з голубком*» та ін.), в яких відтворено реальні сцени з життя пересічних людей.

Учень К. Павлова **Аполлон Мокрицький** (1810 – 1870) створив галерею портретів своїх сучасників, переважно людей творчої праці, а також жінок. Його творам притаманна романтична піднесеність. Найкращими з них вважають «*Портрет дружини*», *портрети М. Гоголя, Є. Гребінки, автопортрет*.

Визначне місце в українському образотворчому мистецтві ХІХ ст. належить творчості **Тараса Шевченка** (1814 – 1861). Художню освіту він здобув в Академії мистецтв у Петербурзі, де його вчителем був відомий живописець Карл Брюллов. Творчість Т. Шевченка і в образотворчому мистецтві, і в літературі позначена духом романтизму. Це знайшло відображення у зацікавленості духовним світом людини, її почуттями, мальовничими куточками природи, пам'ятками старовини, палкому бажанні відтворити у своїх творах певний настрій, стан душі, у зверненні до історичного минулого українського народу, образів видатних особистостей.

Талант Т. Шевченка яскраво виявився у сфері станкового живопису, графіки, монументально-декоративного розпису та скульптури, він майстерно працював у техніці акварелі, олії, офорта, малюнка олівцем і пером. Т. Шевченку належить понад тисяча творів образотворчого мистецтва.

Особливе місце в мистецькій спадщині художника посідає портретний жанр. Ще замолоду він став популярним портретистом. Героями Т. Шевченка були його сучасники: чоловіки, жінки, діти. Найбільшою витонченістю й одухотвореністю характеризуються жіночі *портрети* (Г. Закревської, Є. Кейкуатової та ін.). Найкращі портрети художник

створив наприкінці життя. Це образи російського актора *Михайла Щепкіна* та американського – *Айри Олдріджа*. Вони характеризуються вільною, невимушеною манерою виконання, глибокою психологічною проникливістю.

Створював Т. Шевченко й автопортрети. У них він наче намагався зазирнути у власну душу, пізнати себе, осмислити власне життя. Його першому олійному автопортрету, написаному у 1840 р., притаманний дух романтизму. Це образ молоді, енергійної, сповненої творчої наснаги людини з натхненним блиском в очах. Таким був Т. Шевченко в найкращий період свого життя – в роки першого великого успіху, популярності, надій на майбутнє. В автопортреті останніх років життя створено образ людини, яка зазнала важких випробувань, проте не занепала духом. Загалом у портретному жанрі художник створив понад 130 робіт.

У 1842 р. Т. Шевченко намалював велике живописне полотно «*Катерина*» – своєрідну ілюстрацію до однойменної поеми. Ця картина є абсолютно оригінальним витвором мистецтва, не схожим на жодну картину Т. Шевченка чи будь-якого іншого художника. В її композиції та яскравому колористичному вирішенні простежуються традиції українського іконопису, мистецтва бароко та народної картини. Тема твору також була для того часу незвичною. У цій картині Т. Шевченко першим в образотворчому мистецтві возвеличив образ жінки, на яку, за законами тогочасної моралі, очікували лише осуд з боку суспільства та важкі життєві поневіряння.

Під час подорожей Україною митець створив велику кількість рисунків та акварелей. У них художник реалістично змалював краєвиди України, життя і побут селянства. Широковідомі малюнки цієї серії «*Хата батьків Шевченка в Кирилівці*», «*Вдовина хата на Україні*» та інші, картини «*На пасіці*», «*Селянська родина*». У 1844 р. була створена серія графічних робіт «*Живописна Україна*», яку художник задумав як періодичне видання про історію, народний побут, звичаї, природу, історичні пам'ятки.

Творчість Шевченка-художника мала величезний вплив на весь подальший розвиток образотворчого мистецтва в Україні. Як і поезія великого Кобзаря, його живопис та графіка сприяли пробудженню національної свідомості. Українська тематика стала провідною для наступного покоління митців.

У другій половині XIX ст. мистецтво живопису досягло ще не знаного злету. Відбувається розвиток демократичних тенденцій, загострюється

протистояння між реалістичним напрямом та академізмом. Помітний вплив на живопис цього періоду мала література. Художники надавали великого значення сюжету, різним деталям, намагалися живописними засобами створити відчуття розповіді.

Великий вплив на творчість багатьох українських художників мала діяльність *Товариства пересувних художніх виставок*, спрямована на утвердження реалізму в мистецтві. Активними учасниками цих виставок були українські художники М. Кузнецов, С. Світославський, М. Пимоненко, К. Костанді, П. Нілус, О. Мурашко, А. Куїнджі та ін.

Значні зміни сталися у царині художньої освіти. Так, у 1865 р. було засновано Одеську художню школу, у 1869 р. – Харківську художню школу М. Д. Раєвської-Іванової, у 1875 р. – Київську художню школу М. І. Мурашка. Діяльність цих навчальних закладів відіграла важливу роль у підготовці вітчизняних художніх кадрів і активізації художнього життя України.

У станковому живопису набули розвитку побутовий, історичний, портретний і пейзажний жанри. Під впливом демократичних тенденцій у розвитку культури перше місце посідає *побутовий жанр*, який безпосередньо відображає життя народу. Тематика цього жанру розширюється, він збагачується новими сюжетами й міцніше поєднується із суспільною проблематикою. Художники намагаються зобразити нового героя часу, нові відносини, що складаються в суспільстві, знайти й утвердити нові мистецькі цінності. Живописцями, які піднесли український побутовий жанр на високий рівень, були **Костянтин Трутовський** (1826 – 1893, «Хворий», «Жінка з полотном»), **Микола Пимоненко** (1862 – 1912, «Весілля в Київській губернії», «Свати», «Святкове ворожіння», «Жнива», «Хлібороб», «Ярмарок»), **Кириак Костанді** (1852 – 1921, «В люди», «У хворого товариша»), **Микола Кузнецов** (1850 – 1929, «На заробітки», «У свято», «На сінокіс») та інші.

Зростання зацікавленості минулим України, національно-визвольною тематикою зумовило піднесення *історичного жанру*. Однією з найвідоміших картин цього жанру є полотно «В'їзд Богдана Хмельницького в Київ», що належить пензлю **Миколи Івасюка** (1865 – 1930). На початку свого творчого шляху в історичному жанрі також працював видатний український живописець **Олександр Мурашко** (1875 – 1919). Він створив велике полотно «Похорон кошового», у якому відчутний вплив творчої манери великого російського художника Іллі Рєпіна, який був вихідцем з України і навчав О. Мурашка.

Любов до рідного краю, оспівування неповторної краси його природи були основою формування *пейзажного жанру*, який набуває самостійного ідейно-естетичного значення. Серед українських пейзажистів вирізняються **Володимир Орловський** (1842 – 1914, «Хати в літній день», «Жнива»), **Сергій Світославський** (1857 – 1931, «Вечір у степу»), **Петро Левченко** (1856 – 1917, «Село», «На Україні», «На Харківщині», «Задвірки Софійського собору»), **Архип Куїнджі** (1841 – 1910, «Місячна ніч на Дніпрі», «Українська ніч»). Видатним майстром пейзажу був **Сергій Васильківський** (1854 – 1917), картини якого здобули європейське визнання. Він був одним із небагатьох художників, яким надавалося право виставляти свої картини на Паризькому салоні поза конкурсом. Митцеві вдалося майстерно поєднати здобутки реалізму з українською національною традицією і на цій основі передати неповторну красу природи України. Пейзажі С. Васильківського «Козача левада», «Дніпровські плавні», «По Дону» є справжніми шедеврами мистецтва.

Наприкінці XIX ст. розпочався творчий шлях відомого західноукраїнського художника **Івана Труша** (1869 – 1941). До його спадщини входять твори різних жанрів: побутові картини, пейзажі, портрети. Вагоме місце у його доробку посідає пейзажний жанр. Найвідоміші пейзажі – «Луки і поля», «Самотня сосна», «Сосни», «Старі пні», «Захід сонця в лісі». Але найбільше митця приваблювала природа Карпат, життя та звичаї їх мешканців. Ця тематика знайшла відображення в картинах «Гагілки», «Гуцулка з дитиною», «Трембітарі», «Пралі», «Йордан на Гуцульщині», «Сільський господар». І. Труш був також талановитим портретистом. Він створив серію чудових *портретів* діячів української культури: І. Франка, В. Стефаника, М. Лисенка, Лесі Українки.

5.4 Музична і театральна культура

У XIX ст. відбувається розвиток української національної музики. Як і в попередній період, провідною сферою творчості вітчизняних композиторів залишається *хорова музика*, однак її жанрова палітра значно розширюється. З'являється велика кількість обробок народних пісень, зразки духовної музики, які створювали майже всі українські композитори, хори акапельні і з супроводом, хорові мініатюри й твори великої форми – кантати.

В Україні, як і в Західній Європі, вагому національно-просвітницьку роль відігравала *опера*. Одним із перших видатних майстрів оперного жанру в українській музиці є **Семен Гулак-Артемівський** (1813 – 1873).

Найвідоміший твір цього композитора – опера *«Запорожець за Дунаєм»*, в якій використано зразки українського фольклору. *«Запорожець за Дунаєм»* належить до жанру лірико-комічної опери. Відповідно до особливостей цього жанру вона складається з невеликих музичних і танцювальних номерів, які чергуються з розмовною мовою. Склад дійових осіб також відповідає традиціям комічної опери: молоді закохані (ліричні персонажі) і старше подружжя, що свариться між собою (комічні персонажі). Виразна й доступна музична мова, реалістичне втілення українських народних образів, дотепний гумор – сприяли надзвичайній популярності цієї опери.

До другої половини XIX ст. належить становлення національної композиторської школи, засновником якої був видатний музично-громадський діяч, талановитий композитор, непересічний хоровий диригент і фольклорист, високопрофесійний піаніст і педагог **Микола Лисенко** (1842 – 1912). Митець творив майже в усіх музичних жанрах, у багатьох з яких досяг вершин професіоналізму.

М. Лисенко сприяв становленню української опери. Творчість майстра охоплює різні оперні жанри, зокрема історико-героїчну (*«Тарас Бульба»*), лірико-побутову (*«Наталка Полтавка»*), комічну (*«Різдвяна ніч»*), лірико-фантастичну (*«Утоплена»*), оперу-сатиру (*«Енеїда»*) та ін. Велику зацікавленість викликає реалістична опера *«Тарас Бульба»*, музика якої сповнена волелюбними мотивами й патріотичним пафосом, узагальнено втіленими в музиці. Драматургія опери побудована на конфліктному зіставленні двох ворожих сил – українського народу і польської шляхти. Основний ідейно-образний зміст твору симфонічними засобами передано в увертюрі.

Композитор також був засновником жанру *дитячої опери*. На лібрето вітчизняної письменниці та поетеси Дніпрової Чайки (Людмила Василевська-Березіна) він написав одноактну музичну казку *«Коза-дереза»*, сатиричну оперу *«Пан Коцький»*, фантастичну казку *«Зима і весна»*.

Яскраву сторінку спадщини М. Лисенка становить хорова музика. У цьому жанрі композитор писав як твори великої форми (урочиста кантата *«Радуйся, ниво неполитая»*), так і ліричні мініатюри (*«Сон»* на слова О. Маковея, баркарола *«Пливе човен»*). Варто зауважити, що хор *«Боже великий єдиний»* М. Лисенка, який є високохудожнім зразком церковної хорової культури став духовним гімном України.

Вагомим внеском у вітчизняну музику став також цикл вокальних і хорових творів *«Музика до “Кобзаря” Т. Г. Шевченка»*, в якому зображено

цілу низку образів із народу. Солоспів М. Лисенка вирізняються майстерним поєднанням прийомів народної та професійної музики, зокрема класичної й романтичної. Яскравими зразками цього жанру є романси «*У мене був коханий рідний край*», «*Коли розлучаються двоє*» на вірші Г. Гейне та ін.

Серед фортепіанних творів композитора є п'єси-мініатюри, як наприклад, лірична «*Елегія*», та епічні твори віртуозного плану, *Друга рапсодія*.

М. Лисенко створив праці «*Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень, виконуваних кобзарем Остапом Вересаєм*» і «*Народні музичні інструменти на Україні*». Збирацька і науково-теоретична діяльність композитора заклала основи української музичної фольклористики.

Різномісна творча діяльність М. Лисенка мала виняткове значення для розвитку української культури: у процесі поєднання народної та класичної музики відбулося остаточне формування стилю української професійної музики в його загальнонаціональному масштабі.

Вагомий внесок у розвиток національної музики, популяризацію української народної пісні здійснили композитори: **Петро Сокальський** (1832 – 1887) – опери «*Мазепа*», «*Майська ніч*», «*Облога Дубна*», «*Боротьба на Україні*»; **Петро Ніщинський** (1832 – 1896) – музична картина «*Вечорниці*» до п'єси Т. Шевченка «*Назар Стодоля*»; **Михайло Калачевський** (1851 – між 1910 і 1912) – «*Українська симфонія*»; **Микола Аркас** (1852 – 1909) – опера «*Катерина*».

У середині ХІХ ст. активізується діяльність композиторів перемишльської школи, засновником якої став один із перших українських професійних композиторів Галичини **Михайло Вербицький** (1815 – 1870). Він створив музично-сценічні композиції під назвою співо-гри: «*Верховинці*», «*Школяр на мандрівці*», «*Підгоряни*» та ін. Хорова та інструментальна музика композитора була тісно пов'язана з галицькими народними піснями й танцями. Варто зауважити, що М. Вербицький написав музику на вірш поета і фольклориста П. Чубинського «*Ще не вмерла України...*», що зі здобуттям Україною незалежності став державним гімном, символом відродження й єдності українського народу.

Розвитку української музики на землях Західної України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. сприяла активна музично-громадська і творча діяльність композиторів **Анатолія Вахнянина** (1841 – 1908) – організатора й керівника музичних товариств «Торбан», «Боян», засновника і

першого директора Львівського музичного інституту ім. М. Лисенка, автора першої в Галичині опери «*Купало*»; **Остана Нижанківського** (1862 – 1919) – хорового диригента, засновника музичного видавництва «Бібліотека музикальна», автора чоловічих хорів без супроводу, фортепіанних композицій («*Вітрогони*»); **Дениса Січинського** (1865 – 1909), який заснував музичну школу і видавництво в Станіславі, створив оперу «*Роксолана*», хорові та вокальні твори («*Лічу в неволі*», «*Не співай мені сеї пісні*», «*Як почувеш вночі*»). Просвітницькою та педагогічною роботою займався у Чернівцях композитор, письменник і педагог **Сидір Воробкевич** (1836 – 1903). У хоровому доробку митця понад 400 творів, більшість з яких він написав на власні тексти. Окрім цього композитор створив оперети («*Убога Марта*», «*Гнат Приблуда*»).

Отже, творча та просвітницька діяльність українських композиторів сприяла піднесенню вітчизняної музичної культури на новий, якісно вищий професійний рівень.

Важливу роль у національно-культурному відродженні українського народу відіграло становлення сучасного **театру**. Основи українського професійного театру були закладені в Харкові та Полтаві, що були важливими центрами театрального життя України початку ХІХ ст. У 1808 р. після тривалої перерви було поновлено роботу **Харківського театру**, директором і режисером якого у 1812 р. став **Григорій Квітка-Основ'яненко**. До складу трупи театру входили талановиті актори, серед них – обдарований **Михайло Щепкін** (1788 – 1863).

Полтавський театр очолив **Іван Котляревський**, з ініціативи якого М. Щепкіна було викуплено з кріпацтва. М. Щепкін був справжнім новатором на ниві українського театрального мистецтва, здійснив перехід від класичної манери гри до сценічного реалізму, став першим виконавцем ролей Виборного у «Наталці Полтавці» та Чупруна в «Москалеві-чарівнику». Актор виступав на сценах Харкова, Полтави, Києва, пізніше працював у Москві. Разом зі М. Щепкіним із 1837 р. грав визначний український актор **Карпо Соленик** (1811 – 1851). Його театральна діяльність пов'язана з театрами Києва, Полтави, Одеси, і найдовше Харкова, де він очолював театральну трупу. На ниві вітчизняного театрального мистецтва успішно працював відомий на той час актор і режисер **І. Дрейсіг** (1791 – 1888), який чудово виконував ролі Виборного, Чупруна і Шельменка, а також уже згаданий талановитий оперний співак і композитор **Семен Гулак-Артемівський**.

Український театр базувався на національних традиціях театрального мистецтва, звертався до скарбів народної творчості. Давні традиційні ігри і обряди (сватання, вечорниці, весілля) використовували у своїх творах Г. Квітка-Основ'яненко, І. Котляревський, Т. Шевченко. Лірична пісня, дотепний народний гумор, побутова яскравість характерів стали важливими компонентами драматургії, зумовлюючи своєрідність жанрів і стильових особливостей українського театру.

Великої популярності в Україні набули російські комічні опери – драматичні твори, де розмовні сцени чергувалися з піснями – аріями, дуетами, вокальними ансамблями. Українські драматурги використовували досвід російської комічної опери, проте вони пішли значно далі, створивши реалістичні п'єси, в яких правдиво відбивалася дійсність, змальовувалися життєві, багатогранні характери, означилися характерні для того часу соціальні конфлікти.

Найкращими зразками української драматургії першої половини ХІХ ст. вважають «*Наталку Полтавку*» І. Котляревського, «*Сватання на Гончарівці*» Г. Квітки-Основ'яненка, «*Назара Стодолю*» Т. Шевченка.

Поряд із новоствореним професійним театром в Україні активно розвивається аматорський театральний рух. Аматорські театральні вистави стали важливим чинником національно-культурного відродження в Україні. У 50 – 60-х роках ХІХ ст. такі вистави відбувалися у Чернігові, Єлисаветграді, Немирові.

У 1864 р. у Львові при товаристві «Руська бесіда» було створено **Руський народний театр**, який очолив О. Бачинський. До його репертуару входили твори наддніпрянських і західноукраїнських письменників, найкращі зразки європейської драматургії. Колектив давав вистави у містах Східної Галичини та Північної Буковини. Однак, незабаром через гостре суперництво між москвофілами і народовцями за вплив на нього театр почав занепадати.

Після Емського указу (1876 р.) театральне життя в Україні практично завмерло, бо українські вистави були заборонені. У 80-х роках губернатори отримали право давати дозвіл на українські вистави і театральна справа в Україні пожвавилася. У 1882 р. в Єлисаветграді за активної участі **Марка Кропивницького** (1840 – 1910) було створено професійний театр. До провідної трупи ввійшли відомі зірки української сцени **Микола Садовський** (1856 – 1933), **Панас Саксаганський** (1859 – 1940), **Марія Заньковецька** (1854 – 1934), **Іван Карпенко-Карий** (1845 – 1907) та інші.

Організатором хору, оркестру, декорацій був *Михайло Старицький* (1840 – 1904). Репертуар трупи становили переважно твори української класики – «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Чорноморці» М. Старицького, «Сватання на Гончарівці» й «Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненка та ін. Вистави трупи різко виділялися на тлі тодішнього театру як змістом, так і виконанням. Кропивницький-режисер прагнув до ідейно-художньої цілісності спектаклів, до гармонійного поєднання таких компонентів, як акторська гра, художнє оформлення, музика, співи, танці. Кожна трупа утримувалась лише з касової виручки. Колектив не мав стаціонарного приміщення і був приречений на мандрівне життя. Вистави театру з великим успіхом проходили у Києві, Чернігові, Полтаві, Харкові та інших містах України.

У 1885 р. трупа, до складу якої входило близько ста осіб, розділилася на дві – під керівництвом М. Кропивницького та під керівництвом М. Старицького.

Наприкінці ХІХ ст. в українському театральному мистецтві розвивається реалістично-побутовий напрям з елементами етнографізму. Великий внесок в оновлення репертуару здійснили М. Кропивницький, М. Старицький, І. Карпенко-Карий.

У драматургічній спадщині *Марка Кропивницького* понад 40 п'єс. Серед них: «*Дай серцю волю, заведе в неволю*», «*Доки сонце зійде, роса очі виїсть*», «*Глитай, або ж навук*», «*Дві сім'ї*», водевіль «*По ревізії*», жарт «*Пошились у дурні*» та ін. У своїх творах драматург показав себе глибоким знавцем життя українського народу, його звичаїв, побуту, мови.

Чільне місце в українському театральному мистецтві посідає творчість письменника, драматурга *Михайла Старицького*. Дбаючи про розширення репертуару українського театру, М. Старицький інсценізував багато прозових творів українських, російських, зарубіжних письменників – «*За двома зайцями*», «*Різдвяна ніч*», «*Тарас Бульба*», «*Сорочинський ярмарок*», «*Утоплена*», «*Юрко Довбиш*», «*Циганка Аза*» тощо. Переосмислені та значно художньо ускладнені, ці обробки стали по суті новими самостійними творами. Серед власних п'єс М. Старицького найвідоміші соціально-побутові драми «*Не судилось*», «*Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці*», «*Талан*», історичні драми «*Богдан Хмельницький*», «*Маруся Богуславка*», «*Остання ніч*», «*Облога Буші*», низка дотепних водевілів. Творчість М. Старицького реалістична, демократична за змістом і спрямуванням, сповнена глибоким почуттям любові до рідного народу та його героїч-

ного минулого.

Найвизначнішою постаттю в українській драматургії другої половини XIX ст. є *Іван Карпенко-Карий*. Його драми та комедії поряд із п'єсами М. Кропивницького і М. Старицького становили міцну основу репертуару українського реалістичного театру. У плані психологічної соціально-побутової драми написані відомі п'єси «*Наймичка*», «*Безталанна*». Невмирущу славу драматургу принесли його сатиричні комедії «*Мартин Боруля*», «*Сто тисяч*», «*Хазяїн*», у яких висміюється гонитва багатіїв за наживою, їхня глитайська психологія. Декілька п'єс І. Карпенко-Карий присвятив історичному минулому України («*Бондарівна*», «*Сава Чалий*»). Твори драматурга характеризуються незвичайною емоційністю, ліричністю, напруженістю ситуації, яскравістю мови персонажів, показом органічних зв'язків людини з її оточенням. «Я взяв життя», – говорив драматург і цим визначив основний принцип своєї творчості.

Ідейна глибина, демократичний пафос соціального викриття, сила реалістичного проникнення в суспільні відносини, в морально-етичні засади пореформеної доби – все це свідчило про новаторський характер української драматургії другої половини XIX ст.

Отже, попри доволі складні умови розвитку української культури в XIX ст. у цей період відбувався процес формування української нації. З'явилася українська інтелігенція, яка стала основною рушійною силою національно-визвольного руху й культурного відродження України. У згаданий період в культурному розвитку спостерігалася активізація антиукраїнської політики у сфері освіти, літератури, художньої культури. Русифікаторська політика царизму на українських теренах стримувала розвиток національної школи та освіти. Однак ці обставини слугували об'єднанню національних сил для розбудови української культури.

Контрольні питання

1. Які типи навчальних закладів діяли в Україні у XIX ст.?
2. Розкажіть про романтичний стиль в українській літературі. Назвіть українських письменників та поетів – представників цього стилю.
3. Які художні стилі набули розвитку в архітектурі та образотворчому мистецтві України XIX ст.? Охарактеризуйте їх особливості.
4. Які пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва класицизму ви знаєте?
5. Назвіть відомих українських художників XIX ст. та їхні твори. Чим

вас приваблює їхня творчість?

6. Яке значення мала творчість Шевченка-поета і Шевченка-художника для розвитку української культури?

7. У чому полягає історико-культурне значення діяльності М. Лисенка?

8. Охарактеризуйте творчість видатних українських драматургів XIX ст.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Антонович Д. Українська культура : лекції / Антонович. Д. – К. : Либідь, 1993.

2. Асеев Ю. Стили в архитектуре Украины / Асеев Ю. – К. : Будівельник, 1989.

3. Буяльська Т. Б. Практична культурологія : Частина I : навч. посіб. / Т. Б. Буяльська, Т. І. Сідлецька. – Вінниця : ВНТУ, 2012.

4. Історія української та зарубіжної культури : навч. посіб. / С. М. Клапчук, Б. І. Білик, Ю. А. Горбань та ін. / [за ред. С. М. Клапчука]. – [6-те вид., випр. і доп.]. – К. : Знання-Прес, 2007.

5. Культурологія : українська та зарубіжна культура : навч. посіб. / М. М. Закович, І. А. Зязюн, О. М. Семашко та ін. / за ред. М. М. Заковича. – [3-тє вид., стер.]. – К. : Знання, 2007.

6. Лисенко М. Народні музичні інструменти на Україні / Лисенко М. / [передмова М. Щоголя]. – К. : Мистецтво, 1955.

7. Семчишин М. Тисяча років української культури / Семчишин М. – К., 1993.

8. Франко І. Я. Зібрання творів: у 50 т. / Франко І. Я. – К., 1974. – Т.41.

9. Художня культура України : [навч. посіб.] / Л. М. Масол, С. А. Ничкало, Г. І. Веселовська, О. І. Оніщенко; [за заг. ред. Л. М. Масол]. – К. : Вища школа, 2006.

10. Шейко В. М. Історія української культури: навч. посіб. / В. М. Шейко, Л. Г. Тишевська. – К. : Кондор, 2010.

ТЕСТИ

1. Перші прояви людського життя на українських землях належать до періоду:

- а) палеоліту;
- б) неоліту;
- в) мезоліту;
- г) енеоліту.

2. Наземні глинобитні будівлі з'являються у добу:

- а) палеоліту;
- б) мезоліту;
- в) неоліту;
- г) енеоліту.

3. Основними заняттями трипільців були:

- а) гончарство;
- б) скотарство;
- в) бджільництво;
- г) землеробство.

4. Культуру трипільців зруйнували:

- а) скіфи;
- б) сармати;
- в) анти;
- г) кімерійці.

5. Золота пектораль з кургану Товста Могила є пам'яткою мистецтва:

- а) кімерійців;
- б) сарматів;
- в) скіфів;
- г) слов'ян.

6. Священим заняттям у слов'ян вважалося:

- а) скотарство;
- б) землеробство;

- в) гончарство;
- г) рибальство.

7. Збруцький ідол (Святовит) є пам'яткою культури:

- а) скіфів;
- б) сарматів;
- в) кімерійців;
- г) слов'ян.

8. Шкільне навчання на Русі було запроваджено:

- а) у 1019 р;
- б) у 988;
- в) у 1017 р.

9. Великий князь київський, що запровадив шкільне навчання на Русі:

- а) Володимир;
- б) Ігор;
- в) Олег;
- г) Ярослав.

10. Знаменитий давньоруський живописець і золотар:

- а) Григорій;
- б) Аліпій;
- в) Андрій;
- г) Данило.

11. Монументальний живопис Київської Русі:

- а) мозаїка;
- б) фреска;
- в) гравюра;
- г) офорт.

12. Перший кам'яний храм у Київській Русі – це:

- а) Михайлівський золотоверхий монастир;
- б) Собор Святої Софії;

- в) Десятинна церква;
- г) П'ятницька церква у Чернігові.

13. Види живопису Київської Русі:

- а) монументальний, станковий;
- б) пейзаж, натюрморт;
- в) панорама, діаграма;
- г) іконопис, мініатюра.

14. Мандрівні актори в Київській Русі – це:

- а) менестрелі;
- б) жонглери;
- в) шпільмани;
- г) скоморохи.

15. Назвіть творців першого слов'янського алфавіту:

- а) Кирило і Мефодій;
- б) Борис і Гліб;
- в) Ігор та Олег;
- г) Святослав і Володимир.

16. Києво-Печерський монастир заснували:

- а) Борис і Гліб;
- б) Антоній і Феодосій;
- в) Володимир і Ярослав.

17. Автор «Повісті временних літ»:

- а) Ярослав Мудрий;
- б) Володимир;
- в) Нестор;
- г) Іларіон.

18. Фреска – це:

- а) натюрморт;
- б) малюнок олійними фарбами на полотні;
- в) малюнок олівцем на папері;
- г) малюнок водяними фарбами на вогкій штукатурці.

19. Головна частина православного храму завжди орієнтована на:

- а) північ;
- б) південь;
- в) захід;
- г) схід.

20. Зображення, виконані зі смальти – це:

- а) фреска;
- б) мозаїка;
- в) вітраж.

21. Місце, де відбувається богослужіння – це:

- а) нартекс;
- б) апсида;
- в) вівтар.

22. Богоматір Оранта – це центральна мозаїка:

- а) Спаського собору в Чернігові;
- б) Десятинної церкви;
- в) Успенського собору Києво-Печерської лаври;
- г) Софійського собору у Києві.

23. Найдавнішою пам'яткою писемності Київської Русі є:

- а) «Ізборник Святослава»;
- б) «Радзивіллівський літопис»;
- в) «Повість временних літ»;
- г) «Слово о полку Ігоревім».

24. Яскравим зразком архітектурного мистецтва Галицько-Волинського князівства є:

- а) церква Св. Пантелеймона;
- б) Кирилівська церква;
- в) П'ятницька церква;
- г) Десятинна церква.

25. Граматика, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, астрономія, музика – це:

- а) ділові папери;
- б) «сім вільних мистецтв»;
- в) навчальні заклади;
- г) світські знання.

26. Український першодрукар:

- а) Йоганн Гутенберг;
- б) Швайпольт Фіоль;
- в) Франциск Скорина;
- г) Іван Федоров.

27. Назвіть перший вищий навчальний заклад в Україні:

- а) Києво-Могилянська академія;
- б) Львівський університет;
- в) Острозька академія;
- г) Переяславський колегіум.

28. Автор підручника «Поетика»:

- а) Ф. Прокопович;
- б) П. Могила;
- в) І. Федоров;
- г) Я. Каменський.

29. Маріїнський палац та Андріївська церква у м. Києві збудовані за проектом:

- а) В. Городецького;
- б) Б. Растреллі;
- в) Г. Шеделя;
- г) О. Беретті.

30. П'єси з релігійним чи історичним сюжетом, які написали викладачі й зіграли школярі – це:

- а) комедії;
- б) оди;
- в) шкільні драми;

г) трагедії.

31. Комічна сценка, що розігрувалася між діями п'єси в XVI – XVII ст.:

- а) інтерлюдія;
- б) інтермедія;
- в) містерія;
- г) мораліте.

32. Вертеп – це:

- а) шкільний театр;
- б) народний ляльковий театр;
- в) театр пантоміми;
- г) музичний театр.

33. Назвіть першу школу вищого рівня в православному слов'янському світі:

- а) Київський університет;
- б) Харківський університет;
- в) Московський університет;
- г) Києво-Могилянська академія.

34. Автор першої друкованої книжки, виданої українцем за кордоном:

- а) К. Острозький;
- б) Г. Сковорода;
- в) Ю. Дрогобич;
- г) Ф. Прокопович.

35. Рік заснування Острозької вищої школи (академії):

- а) 1632;
- б) 1576;
- в) 1654;
- г) 1701.

36. Чорна кам'яниця, Успенська церква, вежа Корнякта, каплиця Трьох святих належать до будівель стилю:

- а) бароко;
- б) ренесансу;
- в) класицизму;
- г) рококо.

37. Відомі художники стилю бароко в Україні:

- а) І. Руткович;
- б) О. Мурашко;
- в) Й. Кондзелевич;
- г) І. Труш.

38. Назвіть споруди, побудовані у стилі бароко:

- а) Андріївська церква;
- б) вежа Корнякта;
- в) Софійський собор;
- г) Успенська церква.

39. Художній стиль, що базувався на традиціях мистецтва Давньої Греції та Давнього Риму – це:

- а) реалізм;
- б) романтизм;
- в) класицизм;
- г) бароко.

40. «Світ ловив мене, та не впіймав» – це теза, що була символом життя:

- а) Т. Шевченка;
- б) Г. Сковороди;
- в) П. Юркевича;
- г) М. Драгоманова.

41. Автором музично-теоретичної праці «Грамматика музикальна» є:

- а) М. Березовський;
- б) М. Дилецький;

- в) Д. Бортнянський;
- г) А. Ведель.

42. Університет Св. Володимира в Києві було відкрито у:

- а) 1834 р.;
- б) 1830 р.;
- в) 1825 р.;
- г) 1820 р.

43. Автором «філософії серця» є:

- а) Г. Сковорода;
- б) П. Юркевич;
- в) Т. Шевченко;
- г) В. Антонович.

44. Основоположником нової української літератури є:

- а) Є. Гребінка;
- б) А. Метлинський;
- в) Т. Шевченко;
- г) Г. Сковорода.

45. Художній стиль, що прийшов на зміну класицизму на початку XIX ст. і відзначався тяжінням до монументальних форм римського вигляду:

- а) романтизм;
- б) ампір;
- в) модерн;
- г) ренесанс.

46. Головний корпус Київського університету було збудовано за проектом:

- а) А. Шостака;
- б) Б. Растреллі;
- в) В. Городецького;
- г) В. Беретті.

47. Найвищим досягненням українського образотворчого мистецтва XIX ст. є творчість:

- а) Т. Шевченка;
- б) В. Тропініна;
- в) А. Мокрицького;
- г) В. Штернберга.

48. Першим із художників, хто звернувся до образів українських селян був:

- а) А. Мокрицький;
- б) І. Труш;
- в) О. Мурашко;
- г) В. Тропінін.

49. Митці, які здійснили значний внесок у розвиток української скульптури в кінці XIX ст.:

- а) М. Микешин;
- б) Л. Позен;
- в) Ф. Щедрін;
- г) Г. Вітвер.

50. Основоположник української професійної музики:

- а) С. Гулак-Артемівський;
- б) М. Лисенко;
- в) М. Леонтович;
- г) М. Аркас.

Навчальне видання

Сідлецька Тетяна Іванівна

**ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
ЧАСТИНА I**

Навчальний посібник

Редактор І. Городенська

Оригінал-макет підготувала Т. Сідлецька

Підписано до друку 18.04.2016 р.
Формат 29,7×42¼. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman.
Друк різнографічний. Ум. друк. арк. 7,6.
Наклад 75 пр. Зам. № 2016-065.

Вінницький національний технічний університет,
навчально-методичний відділ ВНТУ.
21021, м. Вінниця, Хмельницьке шосе, 95.
ВНТУ, к. 2201.
Тел. (0432) 59-87-36.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК № 3516 від 01.07.2009 р.

Віддруковано у Вінницькому національному технічному університеті
в комп'ютерному інформаційно-видавничому центрі.
21021, м. Вінниця, Хмельницьке шосе, 95.
ВНТУ, ГНК, к. 114.
Тел. (0432) 59-87-38.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК № 3516 від 01.07.2009 р.